

Η ΜΟΝΟΧΡΩΜΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΩΣ ΠΡΟΪΟΝ ΜΙΑΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ ΕΠΛΟΓΗΣ

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ ΤΗΣ ΘΕΟΠΕΤΡΑΣ

Στέλλα Κατσαρού

Εφεστίων 9, Αθήνα 118 51

Εισαγωγή

Η "αρχαιολογία της επιλογής" και οι νέες προσεγγίσεις της

Η μονόχρωμη κεραμική της Θεόπετρας χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό διαφοροποίησης, ανάλογο προς τον πλούτο των μορφών που διακρίνει το σύνολο των ευρημάτων του σπηλαίου. Το γεγονός ότι η κεραμική ως φυσική υπόσταση αποτελεί ένα μέσο με το οποίο ο άνθρωπος αντικειμενικοποιεί τα νοήματά του, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τον κόσμο, καθιστά την ποικιλότητα της κεραμικής κάθε θέσης, άρα και της Θεόπετρας, ανεκτίμητο μάρτυρα του βαθμού διαφοροποίησης και συνθετότητας της ίδιας της κοινωνίας που την παράγει.

Μια σειρά από παρόμοιες προσεγγίσεις που εφαρμόστηκαν στη διακοσμημένη κεραμική μεγάλων οικισμών της βόρειας Ελλάδας πέτυχαν να αναγνώσουν μερικά από τα νοήματα που κρύβονται πίσω από τις μορφολογικές επιλογές των κατασκευαστών της και συνδέονται άμεσα με την κοινωνική και οικονομική δομή της κοινότητας (Bjork 1995). Η ύπαρξη λ.χ. κοινωνικής ιεραρχίας και ανισότητας στην κατανομή του πλούτου στο Σέσκλο και το Διμήνι θεμελιώθηκε κυρίως με τη μελέτη της κατανομής του κεραμικού υλικού κατά οικιστική μονάδα (Σουβατζή 1998), όπου η ανομοιογένεια της κατανομής αυτής κατά χώρο ερμηνεύθηκε ως αντανάκλαση της ανισότητας των νοικοκυριών στην πρόσβαση των αντικειμένων πλούτου (Κωτσάκης 1996: 54, του ίδιου 1998). Στην Πελοπόννησο, η T. Cullen (1985), ορμώμενη από το υλικό των μεσονεολιθικών Urfirnis του Φράγχι και της Λέρνας, προσπάθησε να συνδέσει την παραγωγή τους με συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες και να ερμηνεύσει την κινητικότητά τους στο χώρο με βάση την κατανομή των συμβόλων της κεραμικής αυτής στην Αργολίδα. Τέλος, σε άλλο παράδειγμα, η παράλληλη κατασκευή δύο κεραμικών ομάδων με διαφορετικά τεχνολογικά χαρακτηριστικά στην ΥΕ Τούμπα Θεσσαλονίκης ερμηνεύθηκε ως ένδειξη παράλληλης δραστηριότητας κεραμοποιών δύο διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, από τις οποίες η μία πιθανόν διεκδικούσε έναν ανώτερο κοινωνικό ίσως και πολιτικό ρόλο και διαχειριζόταν τις έξωθεν επιρροές στην κεραμική, ενώ η άλλη, που αναπαρήγε κλασικούς οικιακούς τύπους, είχε ταπεινότερο κοινωνικό ρόλο (Κυριατζή 1999).

Στην περίπτωση του σπηλαίου της Θεόπετρας προσπαθούμε να εντάξουμε και την μονόχρωμη κεραμική στα πλαίσια μιας παρόμοιας ερμηνευτικής προοπτικής. Είναι προφανές ότι η αδιακόσμητη κεραμική δεν μπορεί να δώσει τον ίδιο πλούτο πληροφοριών με την διακοσμημένη, ωστόσο δεν πρέπει να μείνει έξω από ένα τέτοιο πλαίσιο μελέτης. Η γραπτή κεραμική λ.χ. είναι προορισμένη να παίξει ένα ρόλο "μετωνυμικό και μεταφορικό" (Κωτσάκης 1983, Hodder 1986, Tilley 1999)) και φέρει μια νοηματική βαρύτητα στην οποία τα χρηστικά αντικείμενα φαίνομενικά υστερούν. Παράλληλα διατηρεί και τη χρηστική της αξία, όπως φαίνεται από την ποικιλία των σχημάτων των γραπτών αγγείων (βλ. λ.χ. τα ερυθρά σε λευκά της MN ή τα αμαυρόχρωμα της NN), που χωρίς χρηστικό προορισμό δεν θα είχαν κανένα νόημα (Bjork: 1995, 129, Κατσαρού υπό έκδοση). Οι συμβολισμοί όμως και τα νοήματα δεν υπάρχουν μόνο στη διακόσμηση, υπάρχουν παντού, ακόμα και στα 'αναλώσιμα' αγγεία, που είναι προορισμένα να ικανοποιούν πρακτικές λειτουργίες σε καθημερινή βάση. Κι αυτά έγιναν ως αποτέλεσμα συγκεκριμένης χρηστικής ανάγκης πιθανότατα ορισμένης από τις οικονομικές συνθήκες και την

παραγωγική διαδικασία, αλλά και μιας επιθυμίας, αισθητικής άποψης, τεχνογνωσίας, εμπειρίας, εξειδίκευσης, επιδειξιότητας και έμπνευσης. Επιπλέον βρίσκονται και αυτά, όπως κάθε τέχνεργο, υπό την επιφύλαξη των κοινωνικών χαρακτηριστικών της ομάδας, ίσως και των εθνοτικών-φυλετικών της ιδιαιτεροτήτων.

Με λίγα λόγια, στην περίπτωση της Θεόπετρας, η μελέτη της κεραμικής δημιουργεί μια σειρά από ερωτήματα: Υπάρχει κάποιο σκεύος που απαντά συχνότερα και τι σημαίνει αυτό για τη χρήση του χώρου και την οικονομία των κατοίκων; Μέχρι πού φτάνει η τεχνογνωσία και η εμπειρία τους και πού αρχίζει η έμπνευση και ο αυτοσχεδιασμός του τεχνίτη; Πόσο μεγάλος είναι ο κοινωνικός χώρος του αγγειοπλάστη, πόσο μακριά δηλαδή φτάνει για να συλλέξει τις πρώτες ύλες του, μέχρι πού ταξιδεύει και με ποιες άλλες ομάδες επικοινωνεί; Ποιος φτιάχνει την κεραμική, άντρες ή γυναίκες; Πού τη φτιάχνουν, στο σπήλαιο ή κοντά σ' αυτό ή κουβαλούν τα σκεύη μαζί τους από κάπου αλλού; Ποιο είναι αυτό το "αλλού"; Ποια είναι η κοινωνική διάσταση της ομάδας που χρησιμοποιεί το σπήλαιο (λ.χ. πυρηνική ή διευρημένη οικογένεια, κατά Morgan 1964); Ποια είναι η εθνοτική της ιδιαιτερότητα, αλλιώς ποια είναι τα σύμβολά της, μέσα από τα οποία ταυτίζει τον εαυτό της και ενδεχομένως διαφοροποιείται από άλλες ομάδες; Τέλος πόσο διαφορετικός είναι ο ρόλος της μονόχρωμης κεραμικής και ποια η θέση της σε σχέση με τη γραπτή (Κυπαρίσσι-Αποστολίκα, στον ίδιο τόμο) στον οικιακό χώρο του νεολιθικού κατοίκου της Θεόπετρας;

Τόσο τα μοδφολογικά όσο και τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά τους πρέπει να ειδωθούν ως επιλογές, αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης νοοτροπίας και αισθητικής, διαφορετική για κάθε άνθρωπο ή κοινωνία, με την οποία αυτός ο άνθρωπος και αυτή η κοινωνία αντιλαμβάνονται τον κόσμο. Είναι προφανές λοιπόν ότι η σύνθεση όλων των παραπάνω δεδομένων συνιστά την ολοκληρωμένη προσέγγιση της κεραμικής, αυτή που εξασφαλίζει την ανάγνωση των συνειδητών ή μη επιλογών που κάνει ένας άνθρωπος όταν κατασκευάζει ένα αντικείμενο, άρα την ανάγνωση του ανθρώπου και των νοημάτων του. Ακόμα κι αν τελικά δεν βρεθούν βέβαιες απαντήσεις, τα ερωτήματα αυτά έχουν αξία και μόνο επειδή τίθενται και στρέφουν την έρευνα για τη μονόχρωμη κεραμική, έως πρόσφατα παραμελημένη, προς μια κατεύθυνση ανθρωποκεντρική. Η σημασία της ανθρώπινης επιλογής στην αρχαιολογική ερμηνεία κέρδισε έδαφος μετά τα μέσα της δεκαετίας του '80 χάρη στη μεταδιαδικαστική αρχαιολογία με πρωτεργάτη τον Hodder (1981, 1986), που μετέφερε το ενδιαφέρον της από τον "παθητικό άνθρωπο" έρματο των επιφύλαξηών του συστήματος και των διαδικασιών, στους συμβολισμούς με τους οποίους, συνειδητά ή όχι αλλά με τις επιλογές του, ο άνθρωπος φορτίζει και μετασχηματίζει τα αντικείμενα του.

Η τυπολογική ταξινόμηση της μονόχρωμης κεραμικής βάσει των μοδφολογικών χαρακτηριστικών της (σχήμα, επεξεργασία της επιφάνειας), η χρονολογική της κατάταξη και η παραλληλοσυγκριτική μελέτη των τύπων της είναι μόνο τα παραδοσιακά βήματα σε μια τέτοια διαδρομή και είναι μόνο η αρχή. Οι ερμηνευτικές δυνατότητες της μονόχρωμης κεραμικής στηρίζονται επιπλέον κατά ένα μεγάλο βαθμό στην ανάλυση και μελέτη της τεχνολογίας (πρώτες ύλες, μείγματα πηλών, συνθήκες όπτησης), η οποία αντανακλά τις επιλογές που έκαναν οι νεολιθικοί κεραμείς για να καταστήσουν τα αγγεία κατάλληλα για τις χρήσεις για τις οποίες τα προόριζαν. Επίσης στην αναζήτηση οργανικών υπολειμμάτων και ιχνών χρήσης στα τοιχώματα των αγγείων. Η διακόσμηση απουσιάζει, αλλά τα "ταπεινά" χαρακτηριστικά τους (χρώμα, επίχρισμα, στιλπνότητα και στίλβωση, επίθετα στοιχεία, λ.χ. αποφύσεις) είναι πολύτιμα και πρέπει να αξιοποιηθούν ερμηνευτικά στο έπαρρο. Μια τέτοια μοδφολογική ανάλυση ωστόσο δεν είναι ο τελικός στόχος, καθώς θα περιορίζει την έρευνα στον λειτουργικό ρόλο του αγγείου (φονξιοναλισμός), που δεν ταυτίζεται με το νόημά του, την ιδεολογική αξία δηλαδή που αποδίδεται στο αντικείμενο όταν συλλαμβάνεται στο μυαλό του κατασκευαστή του, πριν μορφοποιηθεί στα χέρια του. Αυτό το νόημα θα θέλαμε να κατατήσουμε μεταπηδώντας, με τη βοήθεια της θεωρητικής έρευνας, από τις μοδφολογικές δομές του αγγείου στις έννοιες και τις αξίες του ανθρώπινου μυαλού στο συγκεκριμένο τόπο και χρόνο (Hodder 1986). Τέλος, η συγκριτική μελέτη μονόχρωμης και γραπτής κεραμικής μπορεί να δώσει τα πιο ενδιαφέροντα συμπεράσματα όσον αφορά στην πιθανή διαφοροποίηση των κατασκευαστών ή/και των χρηστών τους.

Η εφαρμογή ενός τέτοιου ερμηνευτικού μοντέλου στη μελέτη της ακόσμητης κεραμικής από το σπήλαιο της Θεόπετρας τίθεται και με την επιφύλαξη ότι τα σπήλαια, λόγω του ιδιαιτερου χαρακτήρα τους, δεν διαθέτουν τις ίδιες ερμηνευτικές δυνατότητες που προσφέρουν οι μεγάλοι ανοιχτοί οικισμοί των πεδιάδων της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας. Είναι προφανές ότι η στηλαιόχρηση συνιστά ένα διαφορετικό μοντέλο χρήσης χώρου σε σχέση με αυτά που αντιπροσωπεύουν οι ανοικτοί οικισμοί, όχι μόνο ως προς το είδος του χώρου, αλλά και ως προς το είδος και τη διάρκεια της χρήσης και τη συνθετότητα της κοινωνίας του. Η μελέτη της κεραμικής ενδιαφέρεται να αναζητήσει το μοντέλο αυτό, δηλαδή την κινητικότητα των ομάδων που νέμονται το σπήλαιο, το μέγεθός τους και τη μονιμότητα ή εποχικότητα της χρήσης του, ακόμα και το συμβολισμό που μπορεί να ενέχει η επιλογή του ως θέση μέσα στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο της Θεσσαλίας, όπου, ανάμεσα σε πολλούς πλούσιους νεολιθικούς οικισμούς-μαγούλες, το σπήλαιο της Θεόπετρας φαίνεται να είναι το μοναδικό (Κυπαρίσσι-Αποστολίκα 1996).

Η διατάραξη, ωστόσο, των επιχώσεων της Νεολιθικής και της Χαλκοκρατίας στον κεντρικό χώρο του σπηλαίου της Θεόπετρας υπήρξε το αυτχές γεγονός που περιόρισε τη δυνατότητα να μελετήσουμε με αρρίβεια τη διασπορά της ακόσμητης κεραμικής στο σπήλαιο, με όσες εδιμηνευτικές προεκτάσεις αυτές οι δύο σχέσεις συνεπάγονται. Επιπλέον, η διάβρωση των ανώτερων στρωμάτων στον κεντρικό χώρο (Κυπαρίσση-Αποστολίκα, Καρκάνας και Weiner, στον ίδιο τόμο) σημαίνει πως το μεγαλύτερο μέρος των νεολιθικών και νεότερων επιχώσεων έχει χάσει τη στρωματογραφική του καθαρότητα. Ως εκ τούτου, απόπειρα μελέτης της χρήσης του χώρου στον οριζόντιο άξονα είναι δυνατή μόνο για τα νεολιθικά στρώματα κοντά στα τοιχώματα του σπηλαίου, όπου η στρωματογραφία είναι αδιατάραξη.

Χρονολογικές φάσεις στη Θεόπετρα

Δεδομένου ότι η χρονολόγηση της κεραμικής γενικά βασίζεται κυρίως σε τυπολογικά κριτήρια που έχουν παγιωθεί (Θεοχάρης 1973, Νεολιθικός Πολιτισμός 1996) με βάση τις διακοσμητικές ιδιορρυθμίες κάθε νεολιθικής φάσης, είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς τέτοιες φάσεις σε μη διακοσμημένη κεραμική. Αφενός με οδηγό τις κατηγορίες των γραπτών της Θεόπετρας (Κυπαρίσση-Αποστολίκα στον ίδιο τόμο) και τη στρωματογραφική τους σχέση με τα μη-γραπτά στις περιφερειακές τομές του σπηλαίου όπου οι ορίζοντες είναι αδιατάραξοι, μπορούμε να διαμορφώσουμε μια σχετικά ασφαλή εικόνα για τη χρονολογική ταυτότητα και της μονόχρωμης κεραμικής του. Αφετέρου, κάποιες κατηγορίες, όπως λ.χ. τα Μελανά Στιλβωτά, έχουν γνωστή χρονολόγηση. Τέλος το σχήμα των αδρών σκευών είναι σε ορισμένες περιπτώσεις χρονολογήσιμο.

Εκτός από τα παραπάνω όμως, στη διάκριση φάσεων στην μονόχρωμη κεραμική της Θεόπετρας παίζουν ρόλο και μερικά άλλα στοιχεία. Πρόκειται για το χρώμα της επιφάνειας και την τεχνολογία του πηλού και της όπτησης που σ' αυτές τις τρεις περίπου χιλιετίες της Νεολιθικής αλλάζουν αισθητικά και ποιοτικά. Όσον αφορά το χρώμα παρατηρείται μια τάση για ανοιχτόχρωμη κεραμική στις πρωιμότερες φάσεις (πρβλ. και Wijnen 1994: 153) που μεταβάλλεται σε μία προτίμηση προς τα πιο σκούρα χρώματα στις νεότερες περιόδους της Νεολιθικής (NN I και II). Η Gardner (1978) είχε υποθετικά συσχετίσει την αλλαγή αυτή με την αλλαγή των καλλιεργούμενων από τους νεολιθικούς πληθυσμούς εδαφών. Κατά τη γνώμη της τα νέα εδάφη, που είναι ταυτόχρονα και οι πηγές πηλών, είναι πλουσιότερα σε οργανικές ύλες και δίνουν σκουρόχρωμα αγγεία με την όπτηση. Το επιχείρημα είναι μάλλον απλουστευτικό. Αντίθετα, θα αποδίδαμε τις μεταβολές στην τεχνολογία της κεραμικής σε ένα πρώτο επίπεδο σε μεταβολές στην πρακτική λειτουργία των αγγείων και στην κατάκτηση νέων μυστικών στην αγγειοπλαστική τέχνη (Nicklin 1971) σε συνδυασμό με τις προσδόδους στην πυροτεχνολογία που έφερε η εμφάνιση του χαλκού. Σε ένα δεύτερο επίπεδο οι μεταβολές ανακλούν αλλαγές στην οικονομία των πληθυσμών και τις μεθόδους αυτοσυντήρησης τους που επηρέασαν όλες τις μορφές του υλικού πολιτισμού. Δεν πρόκειται για αλλαγές σε τοπικό επίπεδο, αλλά για γενικές τάσεις που λαμβάνουν χώρα σε όλο το νεολιθικό κόσμο, σύμφωνα με τα δεδομένα από άλλες θέσεις με σύγχρονους χρονολογικούς ορίζοντες στην Ελλάδα (βλ. ενδεικτικά σπήλαιο Κύκλωπα Γιούρων και σπήλαιο Σαρακηνού Κωπαΐδας; A. Σάμψων, προσ. πληροφ.) και την Ευρώπη (Hodder 1986: 46), αλλά και σύμφωνα με τα συγκριτικά στοιχεία από τεχνολογικές αναλύσεις σε νεολιθική κεραμική ανάμεσα σε θέσεις της πρώιμης και ύστερης νεολιθικής περιόδου (Gardner 1978, Vitelli 1993 και 1999, Αλούπη 1993, Kilikoglou and Maniatis 1993, Schneider et al. 1994). Στην πραγματικότητα η κεραμική ως μορφή, τεχνολογία και νόημα υπόκειται σε μια συνεχή μεταβολή στον τόπο και το χρόνο, καθώς αποτελεί έκφραση των αναγκών της κοινωνίας εν γένει και των προσώπων που τη φτιάχνουν και τη χρησιμοποιούν, άρα και των νοημάτων, των συμβόλων τους και των τεχνικών τους, που μεταβάλλονται μαζί μ' αυτούς.

Με βάση τα παραπάνω κριτήρια διακρίνονται τρεις χρονολογικές φάσεις στο υλικό της μονόχρωμης από το σπήλαιο της Θεόπετρας, που δίνουν το σήμα της θέσης στον νεολιθικό ορίζοντα του ελλαδικού χώρου (Πίν. 15. 1):

Φάση 1. Η πρωιμότερη φάση περιλαμβάνει τη Μέση Νεολιθική και ένα τελικό στάδιο της Αρχαιότερης, η παρουσία της οποίας είναι σαφής στη διακοσμημένη κεραμική όπου αναγνωρίζονται και ακόμη πρωιμότερες φάσεις (Κυπαρίσση-Αποστολίκα, στον ίδιο τόμο). Αντιπροσωπεύει ένα ποσοστό περίπου 15% επί του συνόλου της μονόχρωμης κεραμικής. Πρόκειται για μια περίοδο διάρκειας το πολύ 600 χρόνων (περίπου 6000-5300/5200 π.Χ., βλ. και παρόμοια συμπεράσματα για τη χρονική διάρκεια της Μέσης Νεολιθικής βασισμένα σε ίζηματολογικές αναλύσεις των επιχώσεων του Φράγχθι και της περιοχής του από τους Wilkinson and Duhon 1990: 77), κατά την οποία είναι πιθανό ότι η κατοίκηση του σπηλαίου είχε κενά. Κύρια χαρακτηριστικά αυτής της φάσης είναι οι ψηλές δακτυλιόσχημες βάσεις σε βαθιά αγγεία με ογκώδες σώμα και τοιχώματα συγκλίνοντα ή σε φιάλες με απλό ημισφαιρικό περίγραμμα. Επίσης η ανοιχτόχρωμη (ερυθρωπή ή πορτοκαλόχρωμη) απόχρωση της επιφάνειας που μαρτυρεί οξειδωτική όπτηση και ο εύθριπτος πηλός (Wijnen 1994: 153).

Φάση 2. Δεν είναι σαφές εάν μεταξύ της Φάσης 1 και της επόμενης μεσολαβεί κενό. Ωστόσο η Φάση 2 κάνει

πολύ δυναμικά την παρουσία της στα μονόχρωμα σκεύη. Πρέπει με βεβαιότητα να την ταυτίσουμε με την αρχή της Νεότερης Νεολιθικής, αλλιώς NN Ia (χρονολογικό σχήμα κατά Coleman 1977, Σάμψων 1993 και του ιδίου 1997) ή προ-δημινιακή περίοδο (5300/5200-4800 π.Χ.), η οποία αντιπροσωπεύεται στο υλικό με ένα ποσοστό τουλάχιστον 35% επί του συνόλου. Κυριαρχείται από την ομάδα των Μελανών Στιλβωτών με τα γνωστά γωνιώδη σχήματα (βλ. Γαλλής 1985 για τη σωστή χρονολόγησή τους σε αντίθεση με τις λανθασμένες χρονολογήσεις του Hauptmann 1981), καθώς και από ερυθρά και καστανά στιλβωτά με παρόμιο σχηματολόγιο. Επίσης από μεγάλου μεγέθους πιθάρια φτιαγμένα από καθαρό πηλό και ψημένα σε υψηλές θερμοκρασίες.

Φάση 3. Δεν είναι σαφές εάν η Φάση 3 που ακολουθεί διαχωρίζεται από τη Φάση 2 με κενό. Είναι βέβαιο όμως ότι η φάση αυτή περιλαμβάνει το 50% του υλικού και ταυτίζεται με τη Νεότερη Νεολιθική ΙΙβ και την αρχή προς τη Νεότερη Νεολιθική ΙΙα, δηλαδή είναι σύγχρονη με το κλασικό Διμήνι και λίγο μετά από αυτό (πρώιμο Ραχμάνι). Η κεραμική χαρακτηρίζεται από χονδρούς πηλούς με ποικιλες προσμετείξεις, αδρές ανεπεξέργαστες ή ελαφρά λειασμένες επιφάνειες σε μεγαλύτερο ποσοστό από τις στιλβωμένες, σκούρα γενικά απόχρωση (καστανή, καστανόφαιη, καστανέρουθρη) και αλλαγές των συνθηκών όπτησης. Πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία αυξάνονται τα επίθετα στοιχεία και η ποικιλία τους στα αγγεία (λαβές, αποφύσεις, ακόσμητες ή διακοσμημένες ζώνες) (Σάμψων 1993: 283, πάν. 64, Σάμψων 1997: 323 κ.εξ.). Την περίοδο αυτή αυξάνεται η ποσότητα της μονόχρωμης κεραμικής σε όλες τις θέσεις, πράγμα που σημαίνει ότι επεκτείνεται η χρήση των ψημένων αγγείων στο νεολιθικό σπίτι εις βάρος άλλων υλικών (λίθος, ξύλο, δέρμα, ψάθα) που πιθανότατα υπερτερούσαν παλαιότερα. Ενώ η ΑΝ είναι η φάση των πειραματισμών (Wijnen 1994: 152), η ΝΝ είναι η φάση κατά την οποία η τεχνογνωσία έχει ωριμάσει και η παραγωγή αποκτά μαζικά χαρακτηριστικά. Ταυτόχρονα η αύξηση της κεραμικής παραγωγής υποδηλώνει πιθανότατα και αύξηση του πληθυσμού. Γενικότερα μια τέτοια αύξηση στη χρήση ψημένων αγγείων πρέπει δηλαδή να αποδοθεί στα νέα οικονομικά φαινόμενα που αναδύθηκαν την περίοδο αυτή και στους νέους ρόλους που ανέλαβαν να παίζουν τα αγγεία στην παραγωγική διαδικασία, όπως λ.χ. η αύξηση των αποθηκευτικών αναγκών ανακλά αυξημένους αριθμούς πιθαριών (Halstead 1982, Keighley 1986, Ασλάνης 1992: 202, Wijnen 1994: 153). Είναι σίγουρο πως αν μπορέσουμε να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τις χρήσεις των αγγείων αυτής της περιόδου, θα καταλάβουμε καλύτερα και τις αιτίες που οδήγησαν σ' αυτήν την αύξηση της κεραμικής παραγωγής, άρα και τα νέα οικονομικά και κοινωνικά φαινόμενα που επικράτησαν κατά τη διάρκεια της 5ης χιλ. π.Χ. (Halstead 1982, Bjork 1995: 1-4).

Φάση 4. Η φάση αυτή ανήκει στην Πρώιμη Χαλκοκρατία, συγκεκριμένα σε φάση σύγχρονη με την ΠΕ 2 της νότιας Ελλάδας. Η κεραμική της Φάσης 4 είναι λίγη και σποραδική και δεν συνδέεται με σαφή στρωματογραφικό ορίζοντα (Kyparissi-Apostolika 1994). Περιλαμβάνει μερικούς χαρακτηριστικούς τύπους, όπως πιθάρια με χειλή τριγωνικής διατομής και χαρακτηριστικές ταινιώτες λαβές στο μέσον του σώματος, που έχουν σωθεί σε θραύσματα. Φαίνεται πως και η Θεόπετρα εντάσσεται στο νέο μοντέλο σπηλαιόχρησης που εμφανίζεται κατά την Πρώιμη Χαλκοκρατία σε μεγάλο μέρος του ελλαδικού χώρου: αραιή χρήση των χώρων των σπηλαίων, όχι πια μόνιμος χρηστικός χώρος αποθήκευσης, κτηνοτροφικής δραστηριότητας, ταφών ή λατρείας και συμβολισμού, όπως στη Νεολιθική. Είναι πιθανόν ότι η αλλαγή αυτή οφείλεται στις νέες κλιματολογικές συνθήκες που επικράτησαν κατά τις τελευταίες φάσεις της Νεολιθικής και την αρχή της Χαλκοκρατίας, όπως η αύξηση της θερμοκρασίας και της υγρασίας (Farrand 1982, Ασλάνης 1992: 32). Οι αλλαγές αυτές, που οδήγησαν ως γνωστόν και σε άνοδο της θαλάσσιας στάθμης εκείνη την περίοδο (van Andel et al. 1980), ίσως έκαναν τα σπήλαια δύσχρηστους χώρους λόγω αυξημένης σταγονορροής. Το μοντέλο επιβεβαιώνουν η σποραδική πρωτοελλαδική κεραμική από μια σειρά σπηλαίων της νότιας Ελλάδας, όπως λ.χ. το σπήλαιο Σκοτεινή Θαρρουνίων στην Εύβοια (Καπετάνιος 1993: 304-313 και Σάμψων 1993: 270), το Κωρύκειο Άντρο (Touchais 1981: 170-172), το σπήλαιο των Λιμνών (Κατσαρού 1997: 275-294 και Σάμψων 1997: 335-336), το σπήλαιο της Δράκαινας στην Κεφαλονιά (Χατζιώτη et al. 1989), αλλά και το γεγονός ότι τα περισσότερα σπήλαια που κατοικούνται στη Νεολιθική εγκαταλείπονται οριστικά μετά το τέλος της (Diamant 1974).

Μορφολογική ανάλυση: Επεξεργασία επιφάνειας και Σχήματα

Το σπήλαιο της Θεόπετρας έχει δώσει περίπου 38.000 θραύσματα κεραμικής από την ανασκαφή των 3/5 περίπου της επιφάνειάς του, που ισοδυναμεί χονδρικά σε 200 περίπου όστρακα ανά μ3. Η αναλογία στο σπήλαιο Κίτσου έχει υπολογισθεί γύρω στα 250 όστρακα/μ3 (Lambert 1981), στα Θαρρούνια περίπου στα 700-800/μ3 (Σάμψων 1993: 189) και στο σπήλαιο των Λιμνών στα 90-100/μ3 κατά μέσο όρο (Κατσαρού και Σάμψων 1997: 87). Επίσης στο οίκημα Α στο Σέσκλο της ΜΝ υπολογίστηκε ότι αναλογούσαν 210 χονδροειδή όστρακα ανά μ3, εκτός από τα γραπτά και τα λεπτά (Κωτσάκης 1981: 95). Η κατανομή της κεραμικής δεν είναι ομοιόμορφη (Κυπαρίσση-Απο-

στολίκα 1996), αλλά παρουσιάζει μεγαλύτερη πυκνότητα στον κεντρικό και φωτεινό χώρο του σπηλαίου (πάχος έως και 2,00 μ.), ενώ αντίθετα είναι αραιότερη κοντά στα τοιχώματα και τις κόγχες (πάχος περίπου 0,50 μ.). Αν σκεφτεί κανείς ότι μεγάλο μέρος των νεολιθικών επιχώσεων του σπηλαίου της Θεόπετρας διαβρώθηκαν λόγω ποικιλών αναστατώσεων και ξεπλύθηκαν (Kyparissi-Apostolika 1994, της ίδιας 1998, Καρκάνας και Weiner, στον ίδιο τόμο), η αρχική περιεκτικότητά του σε κεραμική ανά μ3 θα πρέπει να ήταν μεγαλύτερη.

Περίπου το 90% της κεραμικής ανήκει σε μονόχρωμα σκεύη χωρίς διακόσμηση. Από αυτά, περίπου το 20%, είναι διαγνώσιμο ως προς το σχήμα, ενώ σε 48% ανέρχεται το ποσοστό των ανοιχτών αγγείων που μπορεί να προσδιοριστεί με βάση την επεξεργασία της εσωτερικής επιφάνειας. Για το υπόλοιπο 52% η εσωτερική επιφάνεια δεν δίνει πληροφορίες. Αν ένα μέρος του συνυπολογιστεί στα ανοιχτά σκεύη, η εικόνα του υλικού της Θεόπετρας κλίνει προς μια αναλογία περίπου 35:65 μεταξύ κλειστών και ανοιχτών αγγείων.

Η εικόνα αυτή δεν είναι αυθαίρετη. Στηρίζεται στην εμπειρία που έχει δώσει η μελέτη των νεολιθικών συνόλων έως τώρα στον ελλαδικό χώρο, είτε πρόκειται για σπήλαια (λ.χ. Κύκλωπα Γιούρων: Sampson 1998, Λιμνών: Κατσαρού - Σάμψων 1997, Σαρακηνού Κωπαΐδας: Α. Σάμψων, προσωπική πληροφόρηση, Σκοτεινής Θαρρουνίων: Σάμψων 1993, Κωρύκειου Άντρου: Touchais 1981, σπηλαίου Φράγγου: Vitelli 1993 και της ίδιας 1999, Δράκαινας Κεφαλονιάς, Χατζιώτου et. al. 1989, Αλεπότρυπας Μάνης: Παπαθανασόπουλος 1996, Ζα Νάξου: Ζάχος 1994: 102), είτε για ανοιχτές θέσεις. Παρατηρείται σταθερά ένα προβάδισμα των ανοιχτών σκευών όσον αφορά στην ποσοστιαία κατανομή τους σε σχέση με τα κλειστά σκεύη. Ο όρος ανοιχτά είναι αρκετά ευρύς στην περίπτωση αυτή, περιλαμβάνει δηλαδή τόσο τα απλωμένα ανοιχτά, οηχά ή βαθιά, με τη μορφή λεκάνης ή φιάλης, όσο και τα πιο στενά και βαθιά σχήματα με ευρύ στόμιο, σχεδόν ίσο με τη διάμετρο του σώματος, όπως κύπελλα ή μαγειρικά σκεύη (ευρύστομα). Ο όρος κλειστά από την άλλη παραπέμπει στα τελείως στενόλαιμα σχήματα, αγγεία δηλαδή περισσότερο προορισμένα για υγρά. Με βάση τα δεδομένα αυτά η αναλογία 35:65 ακόμα και 30:70 υπέρ των ανοιχτών δικαιολογείται απολύτως για την περίπτωση της Θεόπετρας.

Τα μονόχρωμα αγγεία της Θεόπετρας έχουν πάχος τοιχωμάτων μεταξύ 0,7-1,5 εκ. Είναι ευνόητο ότι το πάχος του τοιχώματος μπορεί να ποικιλλεί και στο ίδιο αγγείο. Τα λεπτότερα μπορεί να είναι 0,3 εκ. και τα παχύτερα 2,00 ή και 2,50 εκ. Ούτε τα λεπτότερα ούτε τα παχύτερα ξεπερνούν το 23-25% του συνόλου της μονόχρωμης κεραμικής, συνήθως μάλιστα κυμαίνονται γύρω στο 13-17%, ενώ τα αγγεία μέσου πάχους υπερισχύουν κατά ποσοστό συντοπικού.

Σχετικά με τα σχήματα της μονόχρωμης κεραμικής από τη Θεόπετρα, θα περιοριστούμε στην παρούσα δημοσίευση στα δεδομένα από τη φάση 3, που μελετήθηκαν λεπτομερέστερα λόγω της μεγάλης ποσότητας του υλικού, και από τη Φάση 2 στην ειδική κατηγορία των Μελανών Στιλβωτών.

Στη Φάση 3 τα μονόχρωμα αγγεία που απαντούν στη Θεόπετρα συνιστούν συνοπτικά τις εξής σχηματολογικές ομάδες:

Αγγεία Ανοιχτά και Ευρύστομα (Εικ. 15.6,7)

1. Αγγεία με όρθια τοιχώματα και χείλος όρθιο λεπτό, χαμηλού ύψους, που διαφοροποιείται από το σώμα. Σε κάποιες περιπτώσεις το πέρασμα από το σώμα στο χείλος υπογραμμίζεται από λεπτή εγχάραξη που περιτρέχει το αγγείο ολόγυρα. Πρόκειται για συνήθη σχηματολογική επιλογή, άλλοτε μάλιστα αντί εγχάραξης υπάρχει αυλάκωση. Η χρήση εγχάραξης ή αυλάκωσης στα σημεία που κάμπτεται το περιγραμμα του σώματος τονίζει την μετάβαση από το ένα μέρος του αγγείου στο άλλο (π.χ. από το χείλος στο σώμα, από το σώμα στη βάση, όπως στη βάση της εικ. 15.4:42). Παρόμοια με της Θεόπετρας βρίσκουμε στο Οτζάκι (Hauptmann 1981, πίν. 64:25), την Anza (Mount-Williams 1976, σχέδ. 69:4), το Κωρύκειο Άντρο (Touchais 1981, σχέδ. 21:276), τη Σκοτεινή στα Θαρρούνια (Σάμψων 1993, σχέδ. 127:16), το σπήλαιο Λιμνών (Κατσαρού και Σάμψων 1997, 116, σχήμα A7δ), αλλά και το Σάλιαγκο (Evans and Renfrew 1968, σχέδ. 40:1), το Γυαλί (Σάμψων 1988, σχέδ. 69:12) και το Εμπορειό (Hood 1981, σχέδ. 529, 530).
2. Φιάλες με τοιχώματα εξω νεύοντα καμπύλα, το συνολικό περιγραμμα των οποίων είναι ημισφαιρικό (Εικ. 15.1:3). Η απόληξη του χείλους είτε είναι ενιαία με το σώμα, είτε διαφοροποιείται, δηλαδή είναι επίπεδη εξέχουσα προς τα εξω ή εξω νεύοντα (Εικ. 15.3:33). Υπάρχουν διάφορα μεγέθη, τα περισσότερα όμως ανήκουν σε μεσαία και μεγάλα σκεύη. Είναι από τα πολυπλήθεστερα σχήματα, μαζί με τις κατηγορίες 3 και 5 αμέσως παρακάτω. Συνήθως έχουν βάση επίπεδη/αποστρογγυλεμένη με ομαλό πέρασμα από το σώμα στην επιφάνεια στήριξης. Σε σπάνιες περιπτώσεις τα σκεύη αυτά φέρουν παράλληλες και κοφτές εγχαράξεις επί του χείλους και σε μία περίπτωση αραιές ελλειψοειδές εμπιέσεις που έχουν γίνει με πλατύ εργαλείο. Η ημισφαιρική φιάλη, ένα από τα απλούστερα σχήματα, μίμηση πιθανότατα μορφών που υπάρχουν στη φύση (καρπών), θα υπήρξε, αν όχι η πρώτη, από τις πρώτες σχηματολογικές επιλογές του νεολιθικού ανθρώπου που δοκίμαζε την επιδεξιότητά του στον πηλό αναζητώντας σκεύη με στοιχειώδεις λειτουργικές ιδιότητες. Για το λόγο αυτό το

- σχήμα της ημισφαιρικής φιάλης, με μεταβολές στην απόληξη του χείλους και στη βάση, είναι διαχρονικό.
3. Αγγεία με τοιχώματα έξω νεύοντα, αλλά ευθέα, όχι καμπύλα. Το συνολικό τους περίγραμμα είναι κωνικό (Εικ. 15.1:1,2, 15.2:15, 15.3:23,27). Η απόληξη του χείλους είναι είτε ενιαία προς το σώμα είτε διαφοροποείται με ποικίλους τρόπους (λ.χ. κυλινδρική, γυριστή προς τα έξω, σπαστή έξω νεύοντα μεγάλου μήκους, παχιά, επίπεδη που προεξέχει, βλ. Heurtley 1939:145, αρ. 58, 59 και 154, αρ. 123-125, όπου αποκαλούνται "πινάκια"/"dishes", επίσης Mount-Williams 1976, σχέδ. 66, Κατσαρού και Σάμψων 1997, πίν. 18:A1,A3). Σε σπάνιες περιπτώσεις φέρουν λαβές ή μικρές αποφύσεις προσφυόμενες στο χείλος ή φέρουν εγχαράξεις κοφτές επί αυτού. Σε κάποια δείγματα το χείλος φέρει στην απόληξη του πλατιές εμπιέσεις. Κάποτε από το χείλος εξέχουν κάθετες αποφύσεις. Ένα δείγμα φέρει λαβή τοξωτή οριζόντια στο χείλος. Τέλος ένα δείγμα από μεγάλου μεγέθους αγγείο φέρει τρίμα διανοιγμένο μετά την άπτηση κοντά στο χείλος (Εικ. 15.2:21).
4. Σκεύη με τοιχώματα έξω νεύοντα κυρτά, δηλαδή λίγο πριν από την απόληξη του χείλους μια ελαφριά καμπύλη κάμψη δίνει στην άκρη του σώματος εντονότερη κλίση προς τα έξω (Εικ. 15.1:10, 15.2:22). Δεν αποκλείεται πολλά από τα θραύσματα του τύπου αυτού να ανήκουν στο σώμα καρποδοχείων.
5. Αγγεία με χείλος μεγάλου εύρους και τοιχώματα κάθετα, ευθέα, που απολήγουν σε χείλος μυτερό, ενιαίο με το σώμα. Δεν γνωρίζουμε περισσότερα για το υπόλοιπο περίγραμμα του αγγείου. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται αγγεία τόσο μέσου πάχους, όσο και σκεύη με πολύ παχιά τοιχώματα, που απολήγουν σε χείλος τετράγωνης διατομής με επίπεδη άνω απόληξη (Εικ. 15.1:7). Κάποια δείγματα φέρουν στο χείλος σύμφυτες ταινιωτές λαβές, κάθετες επιμήκεις αποφύσεις, επίθετες ταινίες ή μαστίδια. Σε κάποιες περιπτώσεις τα επίθετα αυτά στοιχεία βρίσκονται χαμηλότερα από το χείλος. Τέτοια αγγεία απολήγουν και σε διαφοροποιημένο χείλος, όπως λ.χ. επίπεδο που προεξέχει ή κυλινδρικό (Εικ. 15.2:14). Στην τελευταία περίπτωση μια οριζόντια εγχάραξη περιτρέχει ενίστε εξωτερικά το αγγείο στη βάση της κυλινδρικής απόληξης, πράγμα που τονίζει τη διαφοροποίηση του χείλους. Το βρίσκουμε σε όλες τις νεολιθικές θέσεις.
6. Σκεύη με τρία ή τέσσερα πόδια. Συγκεκριμένα τα σκεύη αυτά είναι διαγνώσιμα από τα θραύσματα των ποδιών που στηρίζουν σχεδόν σφαιρικό ή ελλειψοειδές βαθύ σώμα ή ορχή φιάλη. Τα πόδια προστίθενται στο αγγείο μετά το πλάσιμο του σώματος και γι' αυτό αποκολλώνται εύκολα. Έχουν διατομή σχεδόν κυκλική, είναι παχιά και κλίνουν προς τα έξω. Η επιφάνεια στήριξής τους είναι πλατιά και επίπεδη ή αποστρογυλεμένη. Στα αγγεία αυτά αποδίδονται τροφοπαρασκευαστικές χρήσεις, σε άλλες περιπτώσεις ωστόσο θεωρούνται συμβολικά. Παρόμοια βρίσκουμε στους Σιταγρούς (Elster 1986, σχέδ. 10.8:4,6,8,9, 10.9:6, Keighley 1986, σχέδ. 11.18:2,3), την Τούμπα Σερρών (Γραμμένος και Φωτιάδης 1980, πίν. 1:1), τη Μάκρη (Ούρεμ-Κώτσος και Ευστρατίου 1993).
7. Σκεύη με τοιχώματα όρθια καμπύλα. Απολήγουν σε χείλος μυτερό, ενιαίο με το σώμα ή διαφοροποιημένο ποικίλων τύπων, όπως σχεδόν τριγωνικό με επίπεδη άνω απόληξη (Εικ. 15.1:12). Φέρουν αποφύσεις σύμφυτες στο χείλος, όπως τριγωνική άτρητη απόφυση που στέκεται επί του χείλους ή οριζόντια ταινιωτή απόφυση με κάθετο τρίμα που προσφύεται παράλληλα προς το χείλος.
8. Φιάλες με λεπτά όρθια τοιχώματα που σχηματίζουν περίγραμμα S (Εικ. 15.1:4, 15.2:20). Είναι παραλλαγή της προηγούμενης κατηγορίας. Το S περίγραμμα δεν είναι πάντα έντονο. Τα αγγεία αυτά έχουν σε γενικές γραμμές χαμηλές βάσεις. Πρόκειται για ένα από τα συνήθη νεολιθικά σχήματα που απαντούν σε όλες τις νεολιθικές θέσεις (Ασλάνης 1992: 184).
9. Αγγεία με τεθλασμένο περίγραμμα. Η γωνιάρδης κάμψη στο μέσον του σώματος δεν απαντά μόνο στα Μελανά Στιλβωτά, αλλά και στα σκεύη και των άλλων κεραμεικών κατηγοριών. Σε κάποιες περιπτώσεις η γωνίωση υπογραμμίζεται με αβαθή εγχάραξη. Επίσης, όταν τα αγγεία αυτά φέρουν λαβές ή αποφύσεις, αυτές προσφύνονται στη γωνίωση του σώματος. Βλ. και Οτζάκι (Hauptmann 1981, πίν. 64:27), Σιταγρούς (Keighley 1986, σχέδ. 11:20/6) και άλλες μακεδονικές θέσεις (Ασλάνης 1992, πίν. 64), Anza κοντά στα Σκόπια (Mount-Williams 1976, σχέδ. 86-89), Φράγχι (Vitelli 1999, σχέδ. 26).
10. Σκεύη με τοιχώματα όρθια που κοντά στο χείλος αποκτούν ελαφρά κλίση προς τα μέσα. Διαφέρουν από τον τύπο 7 στο μέγεθος και το βάθος. Το άνοιγμα του χείλους είναι πάντα στενότερο του μέγιστου ανοίγματος του σώματος. Το χείλος είτε είναι ενιαίο είτε διαχωρίζεται από το σώμα, λ.χ. γίνεται όρθιο ή έξω νεύον (Εικ. 15. 2:17). Σε κάποιες περιπτώσεις που τα τοιχώματα είναι ενιαία, παρατηρείται ότι παχαίνουν έντονα προς το χείλος, στοιχείο που έχει θεωρηθεί χαρακτηριστικό της NN Ια στη Βάρκα (Σάμψων 1981, εικ. 42, 54) και τα Θαρρούνια (Σάμψων 1993, πίν. 14).
11. Σκεύη με τοιχώματα ημισφαιρικά, όρθια, που προσφύνονται σε λαιμό ψηλό, επίσης κάθετο. Η μετάβαση από το σώμα στον ώμο γίνεται με γωνιάρδη κάμψη. Σύμφωνα με δείγματα από άλλες θέσεις (σπήλαιο Λιμνών: Κατσαρού και Σάμψων 1993: 128-129, σχέδ. 39), η βάση μπορεί να είναι ελαφρά δακτυλιόσχημη ή επίπεδη/αποστρογυγλεμένη. Τα σκεύη αυτά είναι συνήθως μελανά (όχι όμως της ομάδας των Μελανών Στιλβω-

- τών) και φέρουν στιλπνή στύλβωση. Παράλληλα υπάρχουν πολλά από τη Μακεδονία (Heurtley 1939: 144, αρ. 50-51, Keighley 1986, σχέδ. 11.5:6,7, Zervos 1963, εικ. 345, 347), το Οτζάκι (Hauptmann 1981, πίν. 64:16), το σπήλαιο Κύκλωπα (Α. Σάμψων, προσ. πληροφ.), την Αγορά στην Αθήνα (Immerwahr 1971, πίν. 6:70-75), το Κωρύκειο Άντρο (Touchais 1981, σχέδ. 22:304), το Φράγχθι (Vitelli 1999, σχέδ. 26:p).
12. Αγγεία με στενά και όρθια τοιχώματα και πάντα επίπεδη βάση μικρής διαμέτρου. Το πέρασμα από το σώμα στη βάση γίνεται με γωνιώδη κάμψη, ώστε τα αγγεία θυμίζουν ποτήρια ή κύπελλα. Συνήθως είναι μικρού ή μεσαίου μεγέθους (Εικ. 15.4:42, 15.5:53). Πρόκειται για συχνό νεολιθικό σχήμα, κυρίως της Νεότερης Νεολιθικής, αν και απαντά πάντα σε μικρές ποσότητες. Ανάλογα έχουν βρεθεί στον Παράδεισο (Johnson 1987, σχέδ. 26:40), την Anza (Mount-Williams 1976, σχέδ. 70:1), τους Σιταγρούς (Keighley 1986, σχέδ. 11.5:1, 11.16:6-10), το Φράγχθι (Vitelli 1999, σχέδ. 50:b,k, 59:a, 74:a), τα Καστριά (Κατσαρού και Σάμψων 1997, σχέδ. 31), τα Θαρρούνια (Σάμψων 1993, πίν. 28), αλλά και το Σάλιαγκο (Evans and Renfrew 1968, σχέδ. 36), τη Χίο (Hood 1981, σχέδ. 43:312) και τη Φτελιά (Σάμψων 1997a, εικ. 6). Σε λίγες περιπτώσεις τα δείγματα φέρουν φαρδιά αποστρογγυλεμένη βάση, η οποία δεν θα ήταν και ιδιαίτερα πρακτική για τη στήριξη τέτοιου στενού αγγείου, όπως λ.χ. και στον Παράδεισο (Johnson 1987, σχέδ. 27:205-207). Υπάρχει ένα δείγμα στο οποίο η στενή επίπεδη βάση είναι ψηλή και συμπαγής, δεν είναι ενιαία με το σώμα, αλλά έχει προστεθεί σ' αυτό εκ των υστέρων σαν πόδι, όπως κάποιες βάσεις στη Χίο (Hood 1981, σχέδ. 109:2B). Επίσης ένα δείγμα φέρει στενή δακτυλιόσχημη βάση (διαμ. 2 εκ.) αντί επίπεδης, όπως σε ανάλογα δείγματα από τον Παράδεισο (Johnson 1987, σχέδ. 26:87). Τέλος δύο δείγματα φέρουν δακτυλιόσχημο πόδι, όπως κάποια σκεύη από το Οτζάκι (Hauptmann 1981, πίν. 51:10-12) και την Anza (Mount-Williams 1976, σχέδ. 78:3). Συνήθως τα σκεύη αυτής της κατηγορίας έχουν αδρή επιφάνεια.
13. Καρποδοχεία με βάση-πόδι και ευρύ άνω μέρος. Λόγω της ευαίσθητης μέσης που έχουν τα αγγεία αυτά σπάνιες σχεδόν πάντα, με αποτέλεσμα να μην είναι πάντα δυνατή η ακριβής αποκατάσταση του σχήματος. Απαντούν ακόσμητα πολύ συχνά, πράγμα που υποδηλώνει ότι εξυπηρετούν πρακτικές ανάγκες στον οικιακό χώρο.
14. Ηθμοί, δηλαδή σκεύη με ψηλή βάση και σώμα ωοειδές ή κωνικό, που φέρουν τρούματα μικρής διαμέτρου σε κοντινή απόσταση το ένα από το άλλο. Συνήθως σώζονται θραύσματα από το σώμα των αγγείων αυτών με πυκνή διάτρηση (Εικ. 15.3:24), ενώ σε μία περίπτωση σώζεται ψηλή δακτυλιόσχημη βάση με πολλές μικρές οπές (Εικ. 15.4:41). Το σώμα φέρει τοιχώματα έξω νεύοντα ευθέα ή όρθια καμπύλα και χείλος ενιαίο. Οι οπές ξεκινούν από την περιοχή του χείλους και διασκορπίζονται στο σώμα άτακτα. Παρόμοια σκεύη είναι κοινά σε όλο τον ελλαδικό χώρο, όπως στους Σιταγρούς (Keighley 1986, σχέδ. 11.7:5,8), στο Φράγχθι (Vitelli 1999, σχέδ. 32:b, 59:b), τα Θαρρούνια (Σάμψων 1993, 186), το σπήλαιο του Κίτου (Lambert 1981: 355), τα Καστριά (Κατσαρού και Σάμψων 1997, σχέδ. 53), τη Χίο (Hood 1981, σχέδ. 109:3), αλλά και βόρεια, όπως ενδεικτικά στην Anza (Mount-Williams 1976, σχέδ. 105).
15. Βαθιά αγγεία με τοιχώματα ευθέα, έσω νεύοντα και χείλος ενιαίο (Εικ. 15.1:15). Η διάμετρος του χείλους είναι στενότερη από τη μέγιστη διάμετρο του σώματος και εξαρτάται από την κλίση των τοιχωμάτων. Κάποτε το χείλος είναι κυλινδρικό παχύ ή προεξέχει έντονα με επίπεδη άνω επιφάνεια. Σε μία περίπτωση μια απόφυση λοξή με κομβική απόληξη στο άνω μέρος και οριζόντιο τρόμπια στη μέση του ύψους της είναι κολλημένη στην άκρη του χείλους (Εικ. 15.3:25). Κάτω από την απόφυση υπάρχει τρόμπια διανοιγμένο μετά την όπτηση, πιθανόν σε κάποια στιγμή που το αγγείο έσπασε. Άλλα δείγματα της κατηγορίας αυτής φέρουν επίθετες ζώνες κατά μήκος του χείλους του αγγείου και άλλα λαβές (Εικ. 3:26) ή αποφύσεις άλλων τύπων (Εικ. 15.4:36). Τα παράλληλα είναι άπειρα τόσο από τη Θεσσαλία, όσο και από τις υπόλοιπες θέσεις. Αξίζει μόνο να αναφερθεί ότι παρόμοιο σκεύος με απόφυση αναφέρεται στο σπήλαιο του Φράγχθι (Vitelli 1999, σχέδ. 68:h), αλλά και σε νησιωτικές θέσεις της ΝΝΙΙ (Felsch 1988, πίν. 14:6/76, Ζάχος 1994: 112, εικ. 3a, Coleman 1977).
16. Βαθιά αγγεία με λαιμό έσω νεύοντα που διαχωρίζεται από το σώμα με καμπύλη κάμψη. Το εύρος του χείλους μπορεί να ποικιλλεί. Τέτοιο περίγραμμα έχουν και ορχά αγγεία μεγάλης διαμέτρου και βαθιά αγγεία με στενότερο άνοιγμα, που ανήκουν στην κατηγορία 2 των κλειστών.
17. Βαθιά αγγεία με καμπύλο σώμα που απολήγει σε ψηλό έξω νεύοντα που σπάει απότομα προς τα έξω. Απαντά συχνά, αλλά το κατώτερο μέρος του αγγείου δεν είναι σαφές. Επίσης απαντά σε διάφορα μεγέθη τόσο στη Μέση Νεολιθική, όσο και στη ΝΝ I, όπως λ.χ. στο Οτζάκι (Hauptmann 1981, πίν. 61:1, 64:2) και το Κωρύκειο (Touchais 1981, σχέδ. 18:172). Συχνά φέρει αποφύσεις στο άνω μέρος του σώματος. Σε μία περίπτωση το χείλος έχει μικρή κλίση -είναι σχεδόν όρθιο- και φέρει στο σημείο της κάμψης πλατιά αυλάκωση που την υπογραμμίζει.
18. Ρηχά λεκανοειδή αγγεία με μεγάλη διάμετρο (κάποτε ορθογώνια και όχι στρογγυλά) και με σειρά οπών κατά μήκος του χείλους (Εικ. 15.4:44). Οι οπές έχουν γίνει πριν από την όπτηση, συνήθως από μέσα προς τα έξω με

- λεπτό εργαλείο, όπως φαίνεται από το περιχείλωμα της οπής. Τα τοιχώματα των σκευών αυτών είναι όρθια ευθέα ή έξω νεύοντα καμπύλα με ενιαίο χείλος. Συμβατικά ονομάστηκαν cheese-pots, χωρίς όμως στην πραγματικότητα να έχουν καμία σχέση με την παρασκευή τυριών. Κατεξοχήν νησιωτικό σχήμα, απαντά σε αφθονία κυρίως στις ανατολικές αιγαιακές θέσεις, όπως στη Ρόδο, το Γυαλί και τη Λέρο (Σάμψων 1987 και του ιδίου 1988), τη Σάμο (Felsch 1988, πάν. 31:3-7, 35:8) και τη Χίο (Hood 1981, σχέδ. σχέδ. 119, 141, όπου αποκαλείται baking-pan), αλλά και στις Κυκλαδες (Σάμψων 1997a, Coleman 1977, πάν. 37). Το σχήμα έχει περιορισμένη αλλά σαφή παρουσία στη νότια Ελλάδα το βρίσκουμε στην Σκοτεινή (Σάμψων 1993, σχέδ. 187:4), την Αγορά (Immerwahr 1971, πάν. 12:183-188), το Φράγχθι (Vitelli 1999, σχέδ. 68:e), ένα δείγμα μόνο στα Καστριά (Κατσαρού και Σάμψων 1997: 10). Στον βόρειο ελλαδικό χώρο απαντά στον Παράδεισο (Johnson 1987, σχέδ. 26:43). Τοποθετείται χρονολογικά στη NN ΙΙ, ως σύγχρονο με τα ερυθρά στιλβωτά και τα γραπτά τύπου Φτελιάς (Σάμψων 1997a). Το γεγονός ότι συνυπάρχει με όψιμη νεοιλιθική κεραμική στις Κυκλαδες σημαίνει ότι ήταν σε χρήση έως την πρωτοχαλκή περίοδο. Η χρήση του έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον των αρχαιολόγων. Τα τρίματα κατά μήκος του χειλούς και οι αποφύσεις-ωτία που καμιά φορά υπάρχουν στο εσωτερικό των αγγείων αποτελούν τα πιο οξιοπερίεργα στοιχεία του. Σύμφωνα με μία θεωρία "ντυνόταν" με πλέγμα ψάθας για να μη σπάει, επειδή είναι χονδροειδές και εύθραυστο (Σάμψων 1988: 96 και σχέδ. 68γ). Μήπως όμως οι οπές στήριζαν ένα είδος εσχάρας και το αγγείο λειτουργούσε ως μαγειρικό σκεύος; Μήπως πάλι ένα ελαφρύ κάλυμμα-πώμα από φθαρτό υλικό στηριζόταν στις εσωτερικές αποφύσεις ή δενόταν στις οπές για να κρατηθεί δροσερό το περιεχόμενο του αγγείου (;) (Ε. Αλούπη, προσ. επικοιν.). Κατά τη γνώμη μου η έρευνα θα πρέπει να στρέψει την προσοχή της στον οικονομικό ρόλο που έχει η χρήση και διάδοση του λεκανοειδούς αυτού σκευούς στα πλαίσια της παραγωγικής διαδικασίας που εξασφαλίζει τη συντήρηση των εν λόγω οικισμών. Η οικονομική του σημασία συνδέεται είτε με την παραγωγή κάποιου αγροτικού προϊόντος (πιθανότατα μεταφορά ή ξήρανση καρπών), η καλλιέργεια του οποίου στήριζε την οικονομία των νησιών κυρίως του νοτιοανατολικού Αιγαίου, είτε με τη μεταφορά ή συντήρηση αλιευμάτων, ίσως και με το ψάρεμά τους ως κιούρτος (Α. Σάμψων, προσ. πληροφ.), δεδομένου ότι αφθονεί στις παράλιες-νησιωτικές θέσεις. Θραύσματα αγγείων με διάτορη χειλος από αιγαιακές θέσεις έχουν συμπεριληφθεί για το σκοπό αυτό σε έρευνα που θέλει να προσδιορίσει τη σχέση διαφόρων προϊστορικών αγγείων με το αλάτι και το θαλασσινό νερό, άρα και τη σχετική χρήση τους, με τη βοήθεια νέας μεθοδολογίας (Αλούπη η.ά. 2000).
19. Μικύλλα αγγεία, οηχά λεκανοειδή με αποστρογγυλεμένη βάση (Εικ. 15.2:13). Τα δείγματα είναι όλα αδρά, άβαφα. Η διάμετρος του χειλούς δεν ξεπερνά τα 4-5 εκ. Πρόκειται για μικρά σκεύη που χρησιμοποιούνταν πιθανόν για ανάμειξη ή διάλυση υλικών είτε ως γουδί. Απαντούν σε όλες τις θέσεις μαζί με τα μικύλλα και μεσαίου μεγέθους "ποτήρια" του τύπου 12 (βλ. άνω.). Ανάλογα δείγματα και στον Παράδεισο, όπου απαντά με υπερψωμένη επίπεδη βάση και όχι αποστρογγυλεμένη (Johnson 1987, σχέδ. 26:89), στους Σιταγρούς (Keighley 1986, σχέδ. 11.9:1-4), στην Αγορά (Immerwahr 1971, πάν. 13:214), στη Μακεδονία σε διάφορες θέσεις (Heurtley 1939: 151, αρ. 102-103, Ασλάνης 1992, πάν. 62:2).

Αγγεία Κλειστά (Εικ. 15.8)

1. Αγγεία με τοιχώματα έσω νεύοντα με μεγάλη κλίση, που απολήγουν σε χειλος ενιαίο (Εικ. 15.1:11) και συχνά φέρουν λαβές σύμφυτες σ' αυτό (Εικ. 3:34). Τα τοιχώματα είναι σε κάποιες περιπτώσεις αρκετά παχιά ώστε να φέρουν απόληξη χειλούς αποστρογγυλεμένη ή επίπεδη. Μπορεί η απόληξη να διαφοροποιείται ως κυλινδρική (Ασλάνης 1992: 203).
2. Πιθοειδή με λαιμό διαφόρων μεγεθών με χοντρά τοιχώματα και αδρή επιφάνεια (Εικ. 15.1:5,6, 15.2:19, 15.4:35). Στον ώμο προσφύνονται λαβές ταινιωτές, πεπλατυσμένης διατομής ή σχετικά κυλινδρικές. Ο λαιμός μπορεί να είναι όρθιος, έξω νεύων ή έσω νεύων, χαμηλός ή μέσου ύψους. Σπάνια δείγματα φέρουν λαιμό ψηλότερο των 5-6 εκ. Τα πιθοειδή με λαιμό δεν είναι απαραιτήτως πολύ κλειστά στο άνοιγμα του χειλούς, αλλά μπορεί να είναι και ευρύστομα. Σε κάποιες περιπτώσεις ο όρθιος ή έσω νεύων λαιμός απολήγει σε χειλος μακρύ έξω νεύον που διαφοροποιείται με κάμψη. Ο τρόπος που διαχωρίζεται ο λαιμός από το σώμα ποικίλλει: άλλοτε η διαφοροποίηση είναι έντονη και σχηματίζει βαθιμάτω ώμο, ενώ άλλοτε είναι τόσο ομαλή ώστε ο ώμος δεν σχηματίζεται με σαφήνεια (Ασλάνης 1992: 203). Στο σώμα και τον ώμο φέρουν επίσης κάθετες λαβές και αποφύσεις-ωτία μικρού μήκους, οριζόντια και με κλίση προς τα άνω. Ένα από τα ωραιότερα δείγματα φέρει μαστοειδής αποφύσεις σε οριζόντια σειρά στο σημείο ένωσης λαιμού και ώμου (Εικ. 15.2:18). Κάποια δείγματα φέρουν στον ώμο τρίμα ή τρίματα που ανοίχτηκαν με εργαλείο μετά την όπτηση. Το περίγραμμα του σώματος των αγγείων αυτών είναι άλλοτε ωοειδές και άλλοτε σφαιρικό.
3. Βαθιά αγγεία με τοιχώματα έσω νεύοντα που απολήγουν σε ελαφρά διαφοροποιημένο ώμο (Εικ. 15.1:9, 15.2:16). Όσα φέρουν κάθετες ταινιωτές λαβές στο χειλος είναι πιθανότατα αγγεία υγρών (λ.χ. νερού), ιδίως

όταν η λαβή εξέχει του χείλους για ευνόητους πρακτικούς λόγους, όπως λ.χ. σε αγγεία από το Οτζάκι (Hauptmann 1981, πίν. 72:11) και στην "κανάτα" από τη Φτελιά στη Μύκονο (Σάμψων 1997a, εικ. 7). Βλ. επίσης και Felsch 1988, πίν. 16:1.

4. Σκεύη με γωνιώδη κάμψη στην περιοχή του ώμου, ώστε τα τοιχώματα σχηματίζουν στο σημείο αυτό αμβλεία γωνία. Η κλίση προς τα έσω ποικίλει και αναλόγως ποικίλλει το εύρος του ανοίγματος του αγγείου.

Επιμέρους μορφολογικά χαρακτηριστικά και διακόσμηση

Τα περισσότερα αγγεία, ποικίλων μεγεθών και σχημάτων, φέρουν βάσεις επίπεδες ή δακτυλιόσχημες (Εικ. 15.4:38-43, 15.5:53-59). Οι επίπεδες βάσεις συνήθως δεν είναι ψηλές, αλλά δημιουργούνται με απλή αποστροφογγυλεμένη κάμψη από το σώμα. Σπανιότερα η κάμψη αυτή είναι γωνιώδης. Εσωτερικά κάποιες επίπεδες βάσεις αδρών πιθαριών έχουν χονδροειδές πλάσιμο και ανομοιογενή επιφάνεια. Οι δακτυλιόσχημες έχουν διάφορους τύπους, κυριότερος από τους οποίους είναι αυτός με επιφάνεια στήριξης που κλίνει έντονα προς τα έξω και είναι αποστροφογγυλεμένη. Σε σπάνιες περιπτώσεις μια αβαθής εγχάραξη τονίζει τη μετάβαση από το σώμα στον δακτύλιο της βάσης (Εικ. 15.4:42). Υπάρχει επίσης ένα ικανό ποσοστό αγγείων με ψηλές βάσεις, χαμηλότερες των καρποδοχείων, αλλά ψηλότερες των δακτυλιόσχημων (Εικ. 15.5:54). Είναι χαρακτηριστικό ότι μία βάση καρποδοχείου φέρει οπή διαμέτρου τουλάχιστον 2 εκ. στο σωζόμενο τμήμα της, κοντά στην κάτω άκρη της.

Οι λαβές είναι ταινιωτές και σπάνια κυλινδρικής διατομής (Εικ. 15.1:9, 15.3:26, 15.4:45-48). Οι ταινιωτές λαβές είναι συνήθως μακριές και πεπλατυσμένες με βαθύνσεις κατά μήκος της ράχης τους. Σε πολλές περιπτώσεις έχουν διατομή ελλειψοειδή. Εξίσου συχνές είναι και οι κοντές ταινιωτές λαβές, οι οποίες μπορεί να είναι και λοξές. Αρκετές λαβές φέρουν κομβίο στο πάνω μέρος τους (Εικ. 15.3:32). Πρόκειται για χαρακτηριστικό που παραπέμπει στην ύστερη NN I και τη NN II και το βρίσκουμε στους Σιταγρούς (Keighley 1986, σχέδ. 11.6), την Αγορά (Immerwahr 1971, πίν. 13:205), το Φράγχθι (Vitelli 1999, σχέδ. 47:e) και βέβαια σε αιγαιακές θέσεις (λ.χ. Τηγάνι: Felsch 1988, πίν. 11:2/24, 15:4, 30:6, 31:2, Χίος: Hood 1981). Σπάνια υπάρχει χαμηλό κομβίο στο κάτω μέρος (Εικ. 15.3:34). Οι ταινιωτές λαβές δεν απολήγουν σε μακριές νευρώσεις όπως σε άλλες θέσεις. Η κάτω πορόσφυση τους όμως είναι σε μερικές περιπτώσεις ιδιαίτερα παχιά.

Πολλά ανοιχτά αγγεία, εκτός από τα κλειστά, φέρουν στο σώμα άτρητες αποφύσεις (Εικ. 15.2:18, 15.3:25,28,29,31, 15.4:36), όπως μαστοειδείς (Immerwahr 1971, πίν. 13:217), κομβία στρογγυλά ή επιμήκη, δικελλοειδή ωτία ή οριζόντια διαφόρων τύπων (ελλειψοειδή, επιμήκη, ημισεληνοειδή, πλατιά τετράπλευρα), όπως τα γνωστά από την Μακεδονία (Ασλάνης 1992: 183, 188), την Anza (Mount-Williams 1976, σχέδ. 74-76), τον Προμαχώνα-Τοπολνίτσα στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα (Κουκούλη κ.ά. 1996: 745-767), τα Θαρρούνια (Σάμψων 1993: 102, πίν. 38, όπου βιβλιογραφία για την κεντρική Ελλάδα), τα Καστριά (Κατσαρού και Σάμψων 1997: 189, πίν. 39) και το νησιωτικό Αιγαίο (Hood 1981, Σάμψων 1988: 94, Felsch 1988, πίν. 14: 2/697, 14: 7, 42: 6). Σπάνια είναι τα κάθετα στο χείλος (Vitelli 1999, σχέδ. 58: i). Σε ένα δείγμα η μαστοειδής απόφυση βρίσκεται χαμηλά στο σώμα, κοντά στη βάση. Στη Θεόπετρα σπάνια οι μαστοειδείς απόφυσεις απαντούν σε σειρά (βλ. ανωτ. κλειστό αγγείο τύπου 2), όπως λ.χ. στο Οτζάκι (Hauptmann 1981, πίν. XIV:5). Ο ρόλος ειδικά των ωτίων δεν είναι μόνο διακοσμητικός, αλλά έχει λειτουργικό χαρακτήρα: να χρησιμεύει ως λαβή για το ανασήκωμα του αγγείου με τα χέρια ή να διευκολύνει το δέσιμο του με σκοινιά για τη μεταφορά του. Δεν είναι τυχαίο ότι συνήθως το κάτω μέρος τους είναι επίπεδο για να "δίνει χέρι". Οι αποφύσεις με τρήμα δεν είναι συχνές. Είναι οριζόντιες επιμήκεις με τρήμα, επίσης οριζόντιο, στενό, και προέρχονται από αγγεία μάλλον μικρού μεγέθους. Σε ακόμα λιγότερες περιπτώσεις είναι πλατιές με κάθετο τρήμα (βλ. και Felsch 1988, πίν. 14: 2/69).

Τέλος, το ποσοστό των αγγείων που φέρουν επίθετες διακοσμήσεις (σχοινοειδείς έξεργες ζώνες ή απλές, άλλοτε ευθείες και άλλοτε καμπύλες, Εικ. 15.4: 37) ή εγχαράξεις/εμπιέσεις είναι πολύ μικρό σε σχέση με το σύνολο της κεραμικής (βλ. Κυπαρίσση-Αποστολίκα, στον ίδιο τόμο). Τα κοσμήματα αυτά απαντούν κυρίως σε πιθοειδή αγγεία ή ανοιχτά σκεύη μεγάλου μεγέθους και σπανίζουν σε αγγεία με λεπτά τοιχώματα και μικρό μέγεθος. Τα χείλη που φέρουν τα πρόχειρα αυτά κοσμήματα δεν είναι απαραιτήτως πλατιά. Εγχαράξεις "κόβουν" και τα λεπτά χείλη (Εικ. 15.1:3) και μόνο οι εμπιέσεις χρειάζονται παχιές ή πλατιές απολήξεις. Παρόμοια είναι τα δεδομένα και από το Οτζάκι (Hauptmann 1981, πίν. 72: 1), τα Καστριά (Κατσαρού και Σάμψων 1997), το Φράγχθι (Vitelli 1999, σχέδ. 44: j, 46: f).

Μακροσκοπικές παρατηρήσεις στον πηλό και την επιφάνεια

Μακροσκοπικά παρατηρούνται πολλά διαφορετικά μείγματα πηλών στην μονόχωρωμη κεραμική της Θεόπετρας και μια περαιτέρω πετρογραφική και χημική ανάλυση αναμένεται να δώσει με αριθμεία τα χαρακτηριστικά τους. Απλουστευτικά μόνο μπορούμε να πούμε προς το παρόν ότι ο βαθμός καθαρότητας των αγγείων είναι χαμηλός, αν και τα μεγάλα εγκλείσματα είναι σχετικά λίγα. Τα μη πλαστικά υλικά (κυρίως άμμος, κοπανισμένοι

ασβεστόλιθοι και σχιστόλιθοι, μίκα), τα περισσότερα ελάχιστα διακρινόμενα με γυμνό μάτι ή μη ορατά, διατηρούν μια ομοιογένεια ως προς το μέγεθος, πράγμα που σημαίνει ότι προηγήθηκε κοσκίνισμα του πηλού πριν το πλάσιμο. Η υφή του πυρηνά δείχνει χαλαρή και ο πηλός είναι εύθριπτος στα περισσότερα αγγεία. Κάποιες κατασκευαστικές λεπτομέρειες δείχνουν ότι τα μεγάλα αγγεία πλάστηκαν με τη μέθοδο της κουλούρας, ενώ τα πιο μικρά διαμορφώθηκαν από μια μάζα πηλού ή από την ένωση δύο ή τριών κομματιών του (Shepard 1968: 54, Kotsakis 1981: 95, Kotsakis 1983: 105-141, Wijnen 1994: 150).

Το μεγαλύτερο μέρος της μονόχρωμης κεραμικής φέρει απλή λείανση σε επιφάνεια επιχρισμένη ή τελείως άβαφη. Η λείανση αυτή δεν δημιουργεί έντονη στιλπνότητα, αλλά εξασφαλίζει μια αισθητική ποιότητα όσον αφορά στην εμφάνιση του αγγείου. Η στιλβωση της επιφάνειας με σκληρό εργαλείο που παράγει στιλπνότητα παρατηρείται σε ένα ποσοστό λιγότερο του 20% επί του συνόλου της κεραμικής. Απαντά σε χρώμα μελανό, σε όλες τις φάσεις και όχι μόνο στη Φάση 2, οπότε χρονολογείται η παραγωγή της ομάδας των Μελανών Στιλβωτών. Απαντά επίσης σε χρώμα ερυθρό και καστανό, φυσικά με παραλλαγές απόχρωσης, ενώ τα νέφη είναι σχετικά σπάνια. Τα σχήματα των στιλβωτών δεν είναι διαφορετικά των υπόλοιπων, αλλά είναι περιορισμένα. Κυρίως πρόκειται για μικρά ή μεσαίου μεγέθους αγγεία με λεπτά τοιχώματα, ενώ τα αντίστοιχα αιδρά μπορεί να απαντούν σε μεγαλύτερο εύρος μεγεθών και πάχους τοιχωμάτων.

Μελανά στιλβωτά (Εικ. 15.8)

Στη Φάση 2, που εντοπίζεται χρονολογικά στην περίοδο περίπου 5200-4800 π.Χ., εντάσσεται η ομάδα των Μελανών Στιλβωτών (Black burnished ware), που διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες κατηγορίες στιλβωτών της NN Ia και β λόγω της άριστης ποιότητας της επιφάνειας και του ιδιαίτερου σχηματολογίου της. Απαντά σε όλο τον ελλαδικό χώρο, τόσο τον ηπειρωτικό, όπου κάποιες θέσεις της νότιας Ελλάδας έχουν δώσει εξαιρετικά δείγματα, όσο και στον νησιωτικό, όσο περιορισμένα κι αν είναι τα δείγματα που έχουμε από τις αιγαιακές θέσεις. Στη Θεόπετρα υπάρχει μια συγκέντρωση με αντιρροσωπευτικά σχήματα, κυρίως ανοιχτά μικρού και μεσαίου μεγέθους, χωρίς να λείπουν οι εξαιρετικές (βλ. και Κυπαρίσση-Αποστολίκα στον ίδιο τόμο). Η στιλπνότητα των περισσότερων διατηρείται σε εξαιρετικό επίπεδο. Τα κυριότερα σχήματα που απαντούν στη Θεόπετρα είναι τα εξής.

1. Ανοιχτές φιάλες με τεθλασμένο περίγραμμα. (Εικ. 15.4:49-51) Η γωνιώδης κάμψη γίνεται πάνω από το μέσο των τοιχωμάτων του αγγείου. Τα τοιχώματα μεταξύ χειλούς και γωνίωσης είναι είτε όρθια είτε κλίνουν ελαφρά προς τα έξω. Η απόληξη του χειλούς δεν διαφοροποιείται από το τοίχωμα και είναι μυτερό. Επί της γωνιώδους κάμψης υπάρχουν συνήθως έξεργα μαστίδια και σε λίγα δείγματα κάθετες ταινιωτές λαβές. Πρόκειται για αγγεία με μεγάλο άνοιγμα και οργχό σώμα, που η χρήση τους παραπέμπει σε πόση.

2. Αγγεία ανοιχτά με γωνιώδη κάμψη, αλλά με τα τοιχώματα πάνω από αυτήν να κλίνουν προς τα μέσα με ελαφρά κύρτωση. Η απόληξη του χειλούς είναι ενιαία, οξεία. Είναι παραλλαγή της προηγούμενης κατηγορίας. Ίσως πρόκειται ούμως και για αγγεία βαθύτερα.

3. Αγγεία με ευρύ στόμιο και τοιχώματα λεπτά έσω νεύοντα με μεγάλη κλίση. Κοντά στο χείλος δημιουργείται ώμος και λαιμός που διαχωρίζονται από το σώμα με καμπύλη κάμψη.

4. Αγγεία ανοιχτά ημισφαιρικά με καμπύλη κάμψη στο σώμα, που είναι ορχό. Το χείλος είναι ψηλό, έσω νεύοντα ή όρθιο. Όταν η κάμψη είναι πολύ έντονη ο τύπος αυτός θυμίζει τον τύπο 11 των Μονόχρωμων Ανοιχτών Αγγείων (βλ. ανωτ.). Η βάση αποστροφογγυλεμένη, επίπεδη.

5. Αγγεία ανοιχτά με κάθετες ταινιωτές λαβές στο σώμα. Το περίγραμμα είναι ημισφαιρικό με ενιαίο χείλος. Σε μία περίπτωση η λαβή είναι οριζόντια, τοξωτή, με κλίση προς τα άνω (Εικ. 15.4:52).

Μικρές επιμήκεις αποφύσεις ή μαστίδια και μικρές κάθετες ή οριζόντιες λαβές απαντούν συχνά στο μέσον του σώματος των αγγείων αυτών, συνήθως επί της καμπύλης ή γωνιώδους κάμψης του (Εικ. 15.4:52). Σε λίγες περιπτώσεις υπάρχουν εγχαράξεις ή αυλακώσεις εκατέρωθεν των επίθετων αυτών στοιχείων. Δεν βρέθηκαν όστρακα της ομάδας αυτής με το ίδια μετά την οπτηση, λ.χ. ως απόπειρα συντήρησης των σκευών.

Τα Μελανά Στιλβωτά αποτελούν μια κεραμική κατηγορία ιδιαίτερα εύκολα αναγνωρίσιμη λόγω του χρώματος, των χαρακτηριστικών σχημάτων και της έντονης στιλπνότητας. Πρόκειται για τον τύπο Γ1a κατά X. Tsoύντα (1908) και Wace and Thompson (1912). Έχουν ευρεία διάδοση, όχι μόνο στον ελλαδικό αλλά και στον βαλκανικό χώρο νότια του Δούναβη, όπου πολλές φορές τοποθετούνται στο τέλος της MN (Ασλάνης 1992: 93-100). Συνυπάρχουν μαζί με τα φαιά με λεπτά τοιχώματα, με εγχάρακτα-στικτά και με γραπτά με διακόσμηση μελανή σε ερυθρό βάθος, σε μερικές περιπτώσεις και με ύστερα Urniris. Τα αμαυρόχρωμα εμφανίζονται αργότερα. Η χρονολόγησή τους στη NN Ia αποκαταστάθηκε από τον Γαλλή (1985) που διαπίστωσε την ανακολουθία της παλαιότερης χρονολόγησης στο τέλος της Νεολιθικής από τους Γερμανούς ανασκαφείς της Θεσσαλίας (Hauptmann 1981, βλ. και Θεοχάρης 1973). Τα γωνιώδη σχήματα και το μαύρο στιλπνό χρώμα αποδόθηκαν σε

μίμηση χάλκινων αγγείων, δεδομένου ότι η Ανατολία είχε ήδη περάσει σε χαλκολιθική περίοδο (Ασλάνης 1992, 166). Ευρύτερα συνδέονται με μεταβολές στη νεολιθική οικονομία -ίσως κατά μία παραδοσιακή άποψη και με κοινά εθνοτικά χαρακτηριστικά πληθυσμών που εξαπλώθηκαν στη νότια Βαλκανική (Holmberg 1964)- που σηματοδότησαν το πέρασμα στη νέα περίοδο (από τη MN στη NN) και εκφράστηκαν λίγο αργότερα με νέους αρχιτεκτονικούς τύπους και αλλαγές στην οργάνωση των οικισμών (Ασλάνης 1992). Η παραγωγή της κεραμικής αυτής συνδέεται οπωσδήποτε με εξειδικευμένους τεχνίτες που γνώριζαν πώς να ψήνουν το αγγείο σε πλήρη αναγωγική ατμόσφαιρα για να παίρνει το απόλυτα μαύρο χρώμα του. Τέτοια εργαστήρια πρέπει να υπήρχαν πολλά στον ελλαδικό χώρο και μάλλον διακινούσαν την κεραμική τους σε χώρο περιορισμένης εμβέλειας, τόσο όση η εμβέλεια των τεχνιτών του οικισμού. Παρατηρούνται ωστόσο οικισμοί με μεγαλύτερη ποικιλία σχημάτων και μεγαλύτερη ποσότητα αυτής της κεραμικής τόσο στη Μακεδονία (Heurtley 1939: 147-148, Ασλάνης 1992, 176), όσο και στη Θεσσαλία και νοτιότερα, όπως η Λάρισα (από την οποία η κεραμεική πήρε το όνομά της: Θεοχάρης 1973), το Τσαγγάλι, η Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, το Οτζάκι (Hauptmann 1981), ο Μακρύγιαλος (Λαζανίδου 1996: 261-262), η Βάρκα (Σάμψων 1977), η Χαιρώνεια και η Ελάτεια (Weinberg 1962), η Ασέα (Holmberg 1944), η Κόρινθος (Weinberg 1937), το Φράγχι (Vitelli 1999, σχέδ. 2-11). Συνοπτικά η περιοχή της Λάρισας, η Βοιωτία και η Κορινθία φαίνεται να είναι οι μεγαλύτερες εστίες της παραγωγής τους. Αντίθετα σε άλλες θέσεις τα σκεύη αυτά είναι λιγότερα (λ.χ. Αγορά: Immerwahr 1971), ίσως και εισηγμένα από άλλου, όπως στο σπήλαιο Σκοτεινή στην Εύβοια (Σάμψων 1993: 56), το Κωρύκειο Άντρο (Touchais 1981), το σπήλαιο Κίτσου (Lambert 1981), το Σπήλαιο Σαρακηνού στη Βοιωτία (Α. Σάμψων προσ. πληροφ.). Ειδικά στη Θεσσαλία παρατηρήθηκε ότι είναι ανομοιομερής η κατανομή της κεραμικής αυτής υπέρ της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας (Ροντήρη 1985, σχέδ. 3, 6, Demoule et al. 1988: 35, Schneider 1994: 68). Στο νησιωτικό Αιγαίο, τα Μελανά Στιλβωτά έχουν συνδυαστεί χρονολογικά με τα πρώτα γραπτά του τύπου λευκό σε μαύρο, όπως αυτά της Ρόδου (Σάμψων 1987), της Σάμου (Felsch 1988), της Χίου (Hood 1981), πιθανόν και του Σάλιαγκου (Evans and Renfrew 1968), και συνεχίζουν να υπάρχουν μέχρι το τέλος της Νεολιθικής σε μια εκφυλισμένη μελανή στιλβωτή κεραμική με αλλαγμένα σχήματα και γραπτά (λευκά) διακοσμητικά μοτίβα (Σάμψων 1987) παραλλαγή της οποίας απαντά και στη Θεόπετρα. (Κυπαρίσση-Αποστολίκα, στον ίδιο τόμο).

Τα ανοιχτά και ρηχά κύπελλα παραπέμπουν σε χρήση για πόση, ενώ υπάρχουν και βαθιά σχήματα με προχορή και λαβή κάθετη ταινιωτή που παραπέμπει σε χρήση για τη μεταφορά υγρών. Υπάρχουν βέβαια και ενδιάμεσα σχήματα για στεγνά στερεά τρόφιμα. Στη Θεόπετρα τα πιθάρια και τα μαγειρικά σκεύη είναι πολύ λιγότερα. Σε θέσεις όπου η κατηγορία αυτή αφθονεί παρατηρείται έντονη τεχνολογική διαφοροποίηση μεταξύ "λεπτής" και "χονδρής" κεραμικής (Schneider 1994). Όσον αφορά την τεχνολογία κατασκευής τους, στη Θεόπετρα δεν παρατηρείται μακροσκοπικά η χρήση κάποιου ιδιαίτερου μείγματος πηλού-προσμείξεων για την κατασκευή των αγγείων αυτών. Φέρουν παχύ επίχρισμα που με την αναγωγική όπτηση παίρνει μαύρο χρώμα μαζί με τον πυρήνα του πηλού ή σε κάποιες περιπτώσεις καστανό σκούρο. Έχουν στιλβωθεί με σκληρό εργαλείο (λ.χ. βότσαλο) που εξασφαλίζει την υψηλή στιλπνότητα μετά την όπτηση. Στα Θαρρούνια (Kilikoglou and Maniatis 1993: 441) έχουν ψηθεί σε σχετικά χαμηλή θερμοκρασία (750-800 βαθμούς), ενώ σε δείγματα από την ανατολική Θεσσαλία υπολογίστηκε θερμοκρασία ψησίματος έως και τους 1000 βαθμούς (Schneider 1994, 69).

Αξίζει να γίνει λόγος για μία κατηγορία αγγείων της Φάσης 2 που είναι μεγάλου μεγέθους με παχιά τοιχώματα και πηλό καθαρό και σκληροψημένο, γκρίζο ή ανοιχτό καστανό στον πυρήνα και καστανό στην επιφάνεια. Φέρουν λείανση εξωτερικά, ενώ εσωτερικά είναι αδρά. Σώζονται θραύσματα από τον ώμο ή το λαιμό, πρόγια που παραπέμπει σε πιθάρια για κάποια αποθηκευτική χρήση. Η παρουσία των αγγείων αυτών είναι ιδιαίτερα έντονη και δεν αποκλείεται να συνδέεται και με κάποια αποθηκευτική χρήση του σπηλαίου τουλάχιστον στη Φάση 2. Μακροσκοπικά οι γεωλογικές προσμείξεις του πηλού δεν είναι ορατές, πρόκειται δηλαδή για πολύ καλά κοσκινισμένο πηλό, ο οποίος πιθανότατα περιείχε και άχυρο αν κρίνουμε από τα μακρόστενα κενά που είναι ορατά με γυμνό μάτι στον πυρήνα του. Επίσης η όπτηση γίνεται μάλλον σε υψηλότερη των άλλων θερμοκρασία, καθώς τα σκεύη αυτά δεν είναι εύθριπτα. Η τεχνική αυτή απαντά και σε άλλες θέσεις την ίδια περίοδο (λ.χ. στη Βάρκα της Εύβοιας κατά προσ. πληροφ. από τον Α. Σάμψων) και πρέπει να έχει σχέση με κάποια εξειδικευμένη χρήση των αγγείων αυτών.

Συζήτηση

Η οικοσκευή των νεολιθικών οικάδων που κατοικούν στο σπήλαιο της Θεόπετρας αποτελείται κατά το μεγαλύτερο μέρος της από αγγεία μονόχρωμα και ακόσμητα, προορισμένα από τους κατασκευαστές τους να εξυπηρετήσουν λειτουργικές ανάγκες ως οικιακά "αναλώσιμα" και λιγότερο ως αξιακά αντικείμενα. Τα περισσότερα είναι ανοιχτά ρηχά και βαθιά με ευρύ στόμιο και λιγότερα είναι τα στενόλαιμα. Πρόκειται για μια αναλογία γνω-

στή από όλες τις νεολιθικές θέσεις, που οφείλεται στο γεγονός ότι είναι μεγαλύτερες και πολυπλοκότερες οι ανάγκες που συνδέονται με την κατανάλωση, ανάμειξη-επεξεργασία, μεταφορά και αποθήκευσή των στερεών και ελαφρά δευτικών τροφίμων και λιγότερο των υγρών. Ίσως άλλα δοχεία, όπως ξύλινα σκεύη, φλασκιά και ασκοί από δέρματα να κάλυπταν με μεγαλύτερη επιτυχία μεγάλο μέρος από τις ανάγκες αυτές.

Ακόμα δεν μπορούμε να αποδώσουμε συγκεκριμένες χρήσεις σε συγκεκριμένα σχήματα, γιατί δεν έχουν γίνει οι απαραίτητες τεχνολογικές και χημικές αναλύσεις στους πηλούς. Η ποικιλία των σχημάτων αποτελεί πάντως σαφή ένδειξη μιας ποικιλίας χρήσεων στο χώρο του σπηλαίου. Θα αποτολμούσα ωστόσο να ξεχωρίσω κάποια σκεύη που έχουν άμεση συμμετοχή στην οικονομική δραστηριότητα του οικισμού, όχι μόνο ως χρηστικά αντικείμενα, αλλά κυρίως ως οικονομικά αντικείμενα, αναγκαία δηλαδή για τη διεκπεραίωση μιας παραγωγικής διαδικασίας, από την οποία συντηρείται η ομάδα που κατοικεί το χώρο: τα μεγάλα πιθάρια για μακροπρόθεσμη αποθήκευση (Ανοιχτά 15, Κλειστά 2), οι ηθμοί (Ανοιχτά 14), και τα λεκανοειδή αγγεία με τις οπές γύρω από το χείλος (Ανοιχτά 18) για την επεξεργασία των τροφίμων. Υπάρχει διαφορά ανάμεσα σε ένα αγγείο πόσης λ.χ. και σε ένα αποθηκευτικό πιθάρι ως προς τη βαρύτητα αυτού του είδους. Το δεύτερο συντηρεί τρόφιμα απαραίτητα για τη διαβίωση της ομάδας (λίπος, σιτηρά, καρπούς), πιθανότατα με υψηλή ανταλλακτική αξία σε ένα δίκτυο διακίνησης αγαθών που καθιερώνει την ομάδα ως "πλούσια", "φτωχή" ή "δυνατή" στον κοινωνικό της χώρο και εξασφαλίζει την ανταγωνιστικότητά της (Halstead 1982). Η αξία ενός αγγείου στην παραγωγική διαδικασία και την οικονομία του οικισμού είναι αλληλένδετη με τη συμβολική του αξία, η οποία δεν πρέπει να αναζητείται μόνο στη διακόσμηση, παρόλο που η παρουσία της την επιτείνει. Συμβολισμός και οικονομική σημασία μπορεί να συνηπάρχουν στο ίδιο σκεύος, το πρώτο ως αποτέλεσμα του δεύτερου, καθώς ο χρηστικός ρόλος ενός σκεύους σε μια εξέχουσα παραγωγική διαδικασία μπορεί να το καταστήσει σύμβολο της μετωνυμικά και συνενδοχικά (Tilley 1999: 4-6). Σε μια διαφορετική διαδρομή, το δοχείο αποκτά συμβολική αξία ενσωματώνοντας "τις πολιτισμικές πλευρές της τροφής: της προετοιμασίας και της κατανάλωσής της" (Ούρεμ-Κώτσον 1998), αλλά δυστυχώς δεν είμαστε ακόμα σε θέση να κάνουμε τέτοιες προσεγγίσεις όχι μόνο για τη Θεόπετρα αλλά για καμία νεολιθική θέση, παρόλο που σχετικές απόπειρες έχουν γίνει (π.χ. Αχίλλειο: Bjork 1995). Σε κάθε περίπτωση τα αγγεία της Θεόπετρας, ως συγκεκριμένο σχήμα, τεχνολογία, αισθητική σχεδίου και χρώματος, εκφράζουν την ιδεολογία της κοινωνίας που τα παρήγε και εγγυώνται τη συνοχή και τη συνέχειά της. Και δεν είναι μόνο οι προοριζόμενες χρήσεις που υπέβαλαν τη μορφή τους (λ.χ. γωνιώδεις κάμψεις στο σώμα, ανοιχτό χρώμα στη Φάση 1 και σκούρο καστανό αργότερα, επίθετες διακοσμητικές αποφύσεις, πλαστικές ζώνες, έντονες στιλβώσεις), αλλά τα νοήματα και η εμπειρία της κοινωνίας σε κάθε φάση, που μόνο έτσι όπως τα έφτιαξε αυτά τα αγγεία της ταυριάζουν ως απόλυτα δικά της και ως τέτοια τη χαρακτηρίζουν.

Τα μονόχρωμα αγγεία απαιτούν λιγότερη επένδυση χρόνου από τα γραπτά για την κατασκευή τους. Τολμώ να υποθέσω ότι τα σκεύη αυτά της Θεόπετρας δεν μεταφέρονταν σε μεγάλες αποστάσεις, δηλαδή δεν τα έφερναν οι οικιστές του σπηλαίου από μία άλλη θέση. Ο πλούτος της κεραμικής της Θεόπετρας αποκλείει, πολύ περισσότερο, να ήταν το σπήλαιο μια τυχαία, περιστασιακή θέσης οίκησης. Τα μονόχρωμα σκεύη, επομένως, φαίνεται ότι φτιάχνονταν (πλάθονταν και ψήνονταν) κοντά στο σπήλαιο και αποτελούσαν τον εξοπλισμό του, πιθανότατα φυλαγμένα σε κάποιες κατασκευές με τις οποίες οι νεολιθικοί κάτοικοι του είχαν οργανώσει τον εσωτερικό του χώρο. Αυτό που μετακινούνταν ήταν το περιεχόμενό τους και μόνο έτσι, ως δοχεία δηλαδή, μπορούμε ίσως να δεχτούμε της μεταφοράς τους.

Δύο είναι τα πιθανότερα μοντέλα στα οποία θα μπορούσε να ενταχθεί το σπήλαιο της Θεόπετρας, βάσει των μέχρι τώρα παρατηρήσεων επί της μονόχρωμης κεραμικής του. Πρώτον, να αποτελεί μια θέση άμεσα εξαρτημένη από κοντινό οικισμό, τον οποίο συμπλήρωνε με τις ιδιαίτερες ιδιότητες που παρέχει ως προστατευμένος χώρος. Στην περίπτωση αυτή η κατοίκηση είναι από συχνή έως μόνιμη και σε άμεση διαλεκτική σχέση με το ενδοκοινοτικό δίκτυο (το οποίο περιλαμβάνει και άλλες θέσεις, λ.χ. νεκροταφείο, βοσκότοπους, καλλιεργήσιμη γη κλπ.), μέσα στο οποίο κυκλοφορούν οι ίδιοι άνθρωποι. Πρόκειται για ένα μοντέλο σπηλαιοκατοίκησης στο οποίο φαίνεται ότι εντάσσονται πολλά σπήλαια της πεδινής και ημιορεινής ζώνης της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως λ.χ. το σπήλαιο Σκοτεινή με τον οικισμό Πλατάκι στα Θαρρούνια (Σάμψων 1993) και το σπήλαιο Φράγχι με τον οικισμό Παραλία στην Αργολίδα (Jacobsen 1976). Σύμφωνα με το δεύτερο σενάριο η Θεόπετρα μπορεί να είναι εποχική επιλογή ομάδων που κάνουν μετακινήσεις μεγάλων αποστάσεων, όπως έξειδικευμένων κτηνοτρόφων που διαχειμάζουν στη δυτική θεσσαλική πεδιάδα και τους θερινούς μήνες ανεβαίνουν λ.χ. στην Πίνδο. Το σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά στο Χελμό (Σάμψων 1997) και το Κωρύκειο Άντρο στον Παρνασσό (Touchais 1981), αλλά και το Φράγχι σε μια άλλη ερημηνεία του Jacobsen (1976) αποτελούν ενδεικτικά δείγματα τέτοιας χρήσης.

Όπως κι αν έχει το πρόγραμμα η μονόχρωμη ακόσμητη κεραμική της Θεόπετρας έχει, λόγω του πλούτου της ποιοτικά και ποσοτικά, μια ερμηνευτική δυναμική που μπορεί να συμβάλει καθοριστικά στην κατανόηση της χρή-

σης του σπηλαίου, πάντα συνεκτιμώμενη με τα άλλα ευρήματα (γραπτή κεραμική, εργαλεία, διατροφικά κατάλοιπα, στρωματογραφία), ώστε και εκείνα να μην αδικούνται από την ποσοτική υπεροχή της και η ερμηνεία της θέσης να μην είναι μονόπλευρη.

Ευχαριστίες

Θερμές ευχαριστίες στην ανασκαφέα του σπηλαίου Δρ. Ν. Κυπαρίσση για την εμπιστοσύνη που έχει δεῖξει στη δουλειά μου και για την ευκαιρία που μου δίνει με τη μελέτη του υλικού αυτού. Επίσης στην προϊσταμένη της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Δρ. Βιβή Βασιλοπούλου για το φιλόξενο περιβάλλον που μου εξασφάλισε στα γραφεία της Εφορείας στην Αθήνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλούπη Ε., 1993. *Φύση και μικρομορφολογία των βαφών σε αρχαία κεραμεική. Μια νέα προσέγγιση στη μελέτη της κεραμεικής τεχνολογίας*. Ιωάννινα (Τμήμα Χημείας, Διδ. διατρ.).
- Αλούπη Ε., - Καρύδας Α., - Παραδέλλης Θ., - Χιώτης Ι., 2000. Ιχνηλάτες αλατιού σε αρχαία σκεύη, στο *To ελληνικό αλάτι (Πρακτικά Συνεδρίου, Μυτιλήνη, 11/1998)*. Αθήνα (Πολιτιστικό και Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ).
- Ασδάνης Ι., 1992. *Η προϊστορία της Μακεδονίας I. Η νεολιθική εποχή*. Αθήνα (εκδ. Καρδαμίτσας).
- Bjork C., 1995. *Early Pottery in Greece. A Technological and Functional Analysis of the Evidence from Neolithic Achilleion, Thessaly*. Jonsered (Studies in Mediterranean Archaeology Monographs).
- Coleman J.E., 1977. *Kephala, A Late Neolithic Settlement and Cemetery (Keos, I)*. Princeton.
- Cullen T., 1985. Social implications of ceramic style in the Neolithic Peloponnese, in W. D. Kingery (ed.), *Ancient Technology to Modern Science*, pp. 77-100. Columbus-Ohio (The American Ceramic Society).
- Γαλλής Κ., 1985. Η σωστή στρωματογραφική θέση της νεολιθικής κεραμικής της γνωστής ως "Πολιτισμού της Λάρισας", στο Λάρισα. *Παρελθόν και Μέλλον (Πρακτικά Α' Ιστορικού-Αρχαιολογικού Συμποσίου, Λάρισα, 26-28/4/1985)*, σελ. 37-55. Λάρισα.
- Γραμμένος Δ., Φωτιάδης Μ., 1980. Από τους προϊστορικούς οικισμούς της ανατολικής Μακεδονίας, *Ανθρωπολογικά 1*, σελ. 15-53.
- Demoule J., Gallis K., Manolakakis L., 1988. Transition entre les cultures de Sesklo et de Dimini: Les catégories céramiques, *BCH* 112, pp.1-58.
- Diamant S., 1974. *The Later Village Farming Stage in Southern Greece*. Cincinnati.
- Elster E. S., 1986. Tripods, plastic vessels and stands: a fragmentary collection of social ceramics, in Renfrew et al. 1966, pp. 304-344.
- Evans J., Renfrew C., 1968. *Excavations at Saliagos, near Antiparos*. Oxford.
- Farrand W. R., 1982. Palaeoenvironments from 25,000 to 5,000 B.P. in Southern Greece as seen from sediments in Franchthi cave (Argolidos), στο J. Bintliff, W. van Zeist (eds), *Palaeoclimates, Palaeoenvironments and Human Communities in the Eastern Mediterranean in Later Prehistory, BAR International Series 133*, pp. 273-274, Oxford.
- Felsch R. C. S., 1988. *Das Kastro Tigani. Das späte Neolithikum und chalkolithische Siedlung (Samos II)*. Bonn (DAI).
- Gardner E. J., 1978. *The Pottery Technology of the Neolithic Period of Southeastern Europe*. Los Angeles (University of California, Ann Arbor).
- Jacobsen T. W., 1976. 17,000 years of Greek prehistory, *Scientific American* 234, pp. 76-87.
- Johnson J., 1987. Decorated pottery, in P. Hellström (ed.), *A Late Neolithic Settlement in Aegean Thrace (Medelhavsmuseet Memoir 7)*, pp. 39-54. Stockholm.
- Halstead P., 1982. A friend in need is a friend indeed. Social storage and the origins of social ranking, στο C. Renfrew, S. Shennan (eds.), *Ranking, Resource and Exchange*, pp. 92-99. Cambridge (New Directions in Archaeology).
- Hauptmann H., 1981. *Das späte Neolithikum und das Chalkolithicum (Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien III. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes 21)*. Bonn.
- Heurtley W. A., 1939. *Prehistoric Macedonia*. Cambridge.
- Hodder I., 1981. *Symbols in Action*. Oxford.
- Hodder I., 1986. *Reading the Past*. Oxford.
- Holmberg E. J., 1944. *The Swedish Excavation at Asea in Arcadia*. Lund-Leipzig.
- Holmberg E. J., 1964. The appearance of the neolithic black-burnished ware in mainland Greece, *American Journal of Archaeology* 68, pp. 343-348.
- Hood S., 1981. *Excavations in Chios 1938-1955. Prehistoric Emporio and Agio Gala*. Oxford (British School of Archaeology at Athens).
- Θεοχάρης Δ. P., 1973. *Νεολιθική Ελλάς*. Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.
- Immerwahr S. A., 1971. *The Neolithic and the Bronze Ages (Agora XIII)*. Princeton.
- Καπετάνιος Α., 1993. Πρωτοελλαδική περίοδος στη Σκοτεινή, στο Σάμψων 1993, σελ. 304-313
- Κατσαρού Σ., 1997. Φάσεις IV-VII. Η κεραμική της Χαλκοκρατίας, στο Σάμψων 1997, σελ. 275-318.
- Κατσαρού Σ., υπό έκδοση. Η κεραμική με ερυθρόα κοσμήματα από τα στρώματα της Μέσης Νεολιθικής του σπηλαίου του Κύκλωπα, στο Α. Σάμψων (εκδ.), *To Αρχαιολογικό Έργο στις Βόρειες Σποράδες (Πρακτικά Συνεδρίου, Αλόννησος 10/1996)*. Αλόννησος.

- Κατσαρού Σ., Σάμψων Α., 1997. Φάσεις I-III. Η νεολιθική κεραμική, στο Σάμψων 1997, σελ. 77-273.
- Keighley J. M., 1986. Pottery of phases I and II, στο Renfrew *et al.* 1986, 345-392.
- Kilikoglou V., Maniatis Y., 1993. Technological study of Neolithic ceramics from Tharrounia and Psachna, Euboea, στο Σάμψων 1993, 438-441.
- Κουκούλη Χ., κ.ά., 1996. Προμαχώνας-Τορολίτια. Νεολιθικός Οικισμός Ελληνοβουλγαρικών Συνόρων, *AEMΘ* 10 σελ. 745-761.
- Κυριατζή Ε., 1999. Η μελέτη της τεχνολογίας ως δείκτης της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Παρατηρήσεις στην κατασκευή κεραμικής της ΥΕΧ από την Τούμπα Θεσσαλονίκης, στο *Αρχαία Μακεδονία VI (Διεθνές Συμπόσιο, Θεσ/νίκη 15-19/10/1996)* (Ιδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 272), σελ. 585-597. Θεσσαλονίκη.
- Kyparissi-Apostolika N., 1994. Prehistoric inhabitation in Theopetra Cave, Thessaly, στο *La Thessalie. Quinze années de recherches archéologiques, 1975-1990. Bilans et perspectives (Actes du Colloque International, Lyon, 17-22/4/1990)*, σελ. 103-108. Αθήνα (ΤΑΠΑ).
- Κυπαρίσση-Αποστολίκα Ν., 1996. Το σπήλαιο της Θεόπετρας στην Καλαμπάκα, στο *Νεολιθικός Πολιτισμός 1996*, σελ. 67-68. Αθήνα (Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή-Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης).
- Kyparissi-Apostolika N., 1998. The significance of Theopetra cave for Greek prehistory, in M. Otte (eds.), *Préhistoire d'Anatolie. Génèse de deux mondes (Actes du Colloque International, Liège, 28/4-3/4 1997)*, pp. 241-252. Éditions et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège, 85, Liège.
- Κωτσάκης Κ., 1981. Τοία οικήματα του οικισμού του Σέσκλου. Ανασκαφική έρευνα, *Ανθρωπολογικά* 2, σελ. 86-107.
- Κωτσάκης Κ., 1983. Κεραμική τεχνολογία και κεραμική διαφοροποίηση. Θεσσαλονίκη (Διδ. διατρ.).
- Κωτσάκης Κ., 1996. Κεραμική τεχνολογία, στο *Νεολιθικός Πολιτισμός 1996*, σελ. 107-109.
- Κωτσάκης Κ., 1998. Ορατοί άνθρωποι, αόρατες ιδέες. Οικήματα και πρακτικές στο νεολιθικό Σέσκλο, στο *H προϊστορική έρευνα στην Ελλάδα και οι προοπτικές της. Θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί (Περιλήψεις αρχαιολογικού Συμποσίου στη μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη, Θεσ/νίκη-Καστοριά 26-28/11/1998)*, σελ. 30-31. Θεσσαλονίκη.
- Lambert N., 1981. *La grotte préhistorique de Kitsos (Attique)*. Paris (École Française d'Athènes).
- Λαχανίδου, Α.-Δ., 1996. Παράρτημα 1: Κεραμική / Φάση 1, στο M. Παππά, *Νεολιθικός Οικισμός Μακρύγιαλου Πιερίας, AEMΘ 10*, σελ. 261-262.
- Morgan, J. 1964. *Ancient Society*. Cambridge Mass.
- Mount-Williams L., 1976. The Anza IV (Early Vinça) ceramics, In M. Gimbutas (ed.), *Neolithic Macedonia as Reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*, pp. 117-158, Los Angeles.
- Νεολιθικός Πολιτισμός 1996: *Νεολιθικός Πολιτισμός*, Αθήνα, (Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή-Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης).
- Nicklin K., 1971. Stability and innovation in pottery manufacture, *World Archaeology* 3, pp. 13-48.
- Ούρεμ-Κώτσος Ν. - Ευστρατίου Ν., 1993. Η συμβολή της κεραμικής της Μάκοντς στη μελέτη της προϊστορικής εξέλιξης στη Θράκη, *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 7, σελ. 619-625.
- Παπαθανασόπουλος Γ., 1996. Το σπήλαιο Αλεπότρουπα στο Διρό Μάνης, στο *Νεολιθικός Πολιτισμός 1996*, σελ. 80-84.
- Renfrew C., Gimbutas M., Elster E., 1986. *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece I*. Los Angeles, California.
- Ροντήρη B., 1995. Επιφανειακή κεραμική νεολιθικών θέσεων της Θεσσαλίας: Κατανομή στο χώρο, *Ανθρωπολογικά* 8, σελ. 53-74.
- Σάμψων Α., 1977. Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό της Βάρκας Ψαχνών, *Αρχείο Ενβοϊκών Μελετών* 21, σελ. 4-60.
- Σάμψων Α., 1981. *Η Νεολιθική και ΠΕ I στην Εύβοια*. Αθήνα.
- Σάμψων Α., 1987. *Η νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα (Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Δελτίου 35)*. Αθήνα.
- Σάμψων Α., 1988. *Η νεολιθική κατοίκηση στο Γυαλί της Νισύρου*. Αθήνα (Ενβοϊκή Αρχαιόφιλος Εταιρεία).
- Σάμψων Α., 1993. Σκοτεινή Θαρρούνιων. Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο. Αθήνα.
- Σάμψων Α., 1997. Το σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων. Μια προϊστορική θέση στην ορεινή Πελοπόννησο (Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών 7). Αθήνα.
- Σάμψων Α., 1997a. Μύκονος. Ο νεολιθικός οικισμός της Φτελιάς και η προϊστορική κατοίκηση στο νησί. Αθήνα (ΚΑ' ΕΠΙΚΑ).
- Sampson A., 1998. The neolithic and mesolithic occupation of the cave of Cyclope, Youra, Alonnessos, Greece, *BSA* 93, pp. 1-22.

- Shepard A., 1968. *Ceramics for the Archaeologist*. Washington.
- Schneider G., Knoll H., Gallis K., Demoule J.-P., 1994. Production and circulation of Neolithic Thessalian pottery: Chemical and mineralogical analyses, στο *La Thessalie. Quinze Années de Recherches Archéologiques, 1975-1990. Bilans et Perspectives (Actes du Colloque International, Lyon, 17-22/4/1990)*, pp. 61-70. Αθήνα.
- Σουβατζή Σ., 1998. Η οικιακή οργάνωση ως ιδιαίτερη θεωρητική και αναλυτική μονάδα και η σημασία της για τη νεολιθική έρευνα, στο *Η Προϊστορική Έρευνα στην Ελλάδα και οι Προοπτικές της. Θεωρητικοί και Μεθοδολογικοί Προβληματισμοί (Περιλήψεις Αρχαιολογικού Συμποσίου στη Μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη, Θεσ/νίκη - Καστοριά 26-28/11/1998)*, σελ. 55. Θεσσαλονίκη.
- Tilley C., 1999. *Metaphor and Material Culture*. Oxford (Blackwell Publishers).
- Touchais G., 1981. *Le matériel néolithique*, στο G. Touchais, *L'Antre Corycien I (BCH Suppl. 7)*. Αθήνα.
- Τσούντας Χρ., 1908. *Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διαμηνίου και Σέσκλου*. Αθήνα.
- Χατζιώτου Μ., Στρατούλη Γ., Κοτζαμποπούλου Ε., 1989. Η σπηλιά της Δράκαινας. Πρόσφατη έρευνα στον Πόρο Κεφαλονιάς (1992-1993), *AAA* 22, σελ. 31-59.
- van Andel Tj. H., Jacobsen J. B., Jolly J. B., Lianos N., 1980. Late Quaternary history of the coastal zone near Franchthi cave, Southern Argolid, Greece, *Journal of Field Archaeology* 7, pp. 389-402.
- Vitelli K. D., 1993. *Franchthi Neolithic Pottery 1: Classification and Ceramic Phases 1 and 2 (Excavations at Franchthi Cave, Greece 8)*. Bloomington-Indianapolis.
- Vitelli K. D., 1999. *Franchthi Neolithic Pottery II: The Later Neolithic Ceramic Phases 3 to 5 (Excavations at Franchthi Cave, Greece 10)*. Bloomington-Indianapolis.
- Wace A. J., Thompson M., 1912. *Prehistoric Thessaly*. Cambridge.
- Weinberg S., 1937. Remains from prehistoric Corinth, *Hesperia* 6, pp. 487-524.
- Weinberg S., 1962. Excavation at prehistoric Elateia, *Hesperia* 31, pp. 158-209.
- Wijnen M., 1994. Neolithic pottery from Sesklo. Technological aspects, στο *La Thessalie. Quinze Années de Recherches Archéologiques, 1975-1990. Bilans et Perspectives (Actes du Colloque International, Lyon, 17-22/4/1990)*, σελ. 149-154. Αθήνα.
- Wilkinson T. J., Duhon S. T., 1990. *Franchthi Paralia. The Sediments, Stratigraphy and Offshore Investigations (Excavations at Franchthi Cave, Greece 6)*. Bloomington, Indianapolis.
- Ζάχος Δ., 1994. Αρχαιολογικές έρευνες στο σπήλαιο του Ζα Νάξου, στο Ι.Κ. Προμπονάς, Σ.Ε. Ψαρράς (επιμ.) *Η Νάξος δια μέσου των αιώνων (Πρακτικά Α' Πανελλήνιου Συνεδρίου, Φιλώτι 3-6/9/1992)*, σελ. 99-113. Αθήνα (Κονότητα Φιλωτίου).
- Zervos C., 1963. *Naissance de la civilisation en Grèce II*. Παρίσι.

**MONOCHROME WARES
AS INDICATOR OF THE PROCESS OF CHOICE**

THE CASE OF THEOPETRA CAVE

Stella Katsarou

Efestion 9, Athens 118 51, Greece

ABSTRACT

The cave of Theopetra has yielded about 38.000 potsherds from the excavation of the 3/5 approximately of its interior space. About 90% of the ceramic material belongs to monochrome undecorated vases; open shapes account for at least 65% of the assemblage as far as we can judge from the observation of the inner surface treatment of the ceramics and the pieces where shapes can be identified.

The Monochrome Wares of Theopetra can be assigned to three sub-phases on the basis of the following criteria: first with regard to their stratigraphic correlation with the painted wares and some well dated ceramic varieties (i.e. the Black Burnished Ware) recovered in the cave; second on the basis of the shapes and the typology of their secondary characteristics (such as the applied elements); third, on the technological innovations especially concerning the surface color, firing conditions and fabrics. The monochrome wares from Theopetra seem to follow the pattern of changes in terms of quantity of pottery production, shape variability and clay fabrics attested in most neolithic sites of the Greek area between the Middle Neolithic and the Late Neolithic II; these changes are explained as the result of the emergence of new economic phenomena and subsistence strategies by the late 6th mil. B.C.

Phase 1, which accounts for 15% of the assemblage, should include an early stage with both the proto- and the pre-Sesklo periods, as well as a later stage with the classical Sesklo; it is likely that one or more occupation gaps occur between them. The coarse deep bowls or hemispherical phialae on high ringed bases are the most distinct shapes of this phase, when pottery is basically light-colored (reddish or orange).

Phase 2 (35% of the assemblage) should be related to the LN Ia or the so-called pre-Dimini phases, when Black Burnished carinated shapes make their appearance at the same time with the Dark-on-Red and Grey-on-Grey painted varieties. A group of big pithoids of low curved outline thick walls, and of a very distinct fabric (well sorted clay, light brown surface and grey core) is identifiable among the monochrome wares of this phase. Pottery shapes and fabrics point to similar patterns from other sites of the same date, such as Larissa, Tsagli, Arapi, Platia Magula in the Thessalian vicinity, and Servia 6-7, Sitagroi II, Varka, and Korykeion Antron to the North and South.

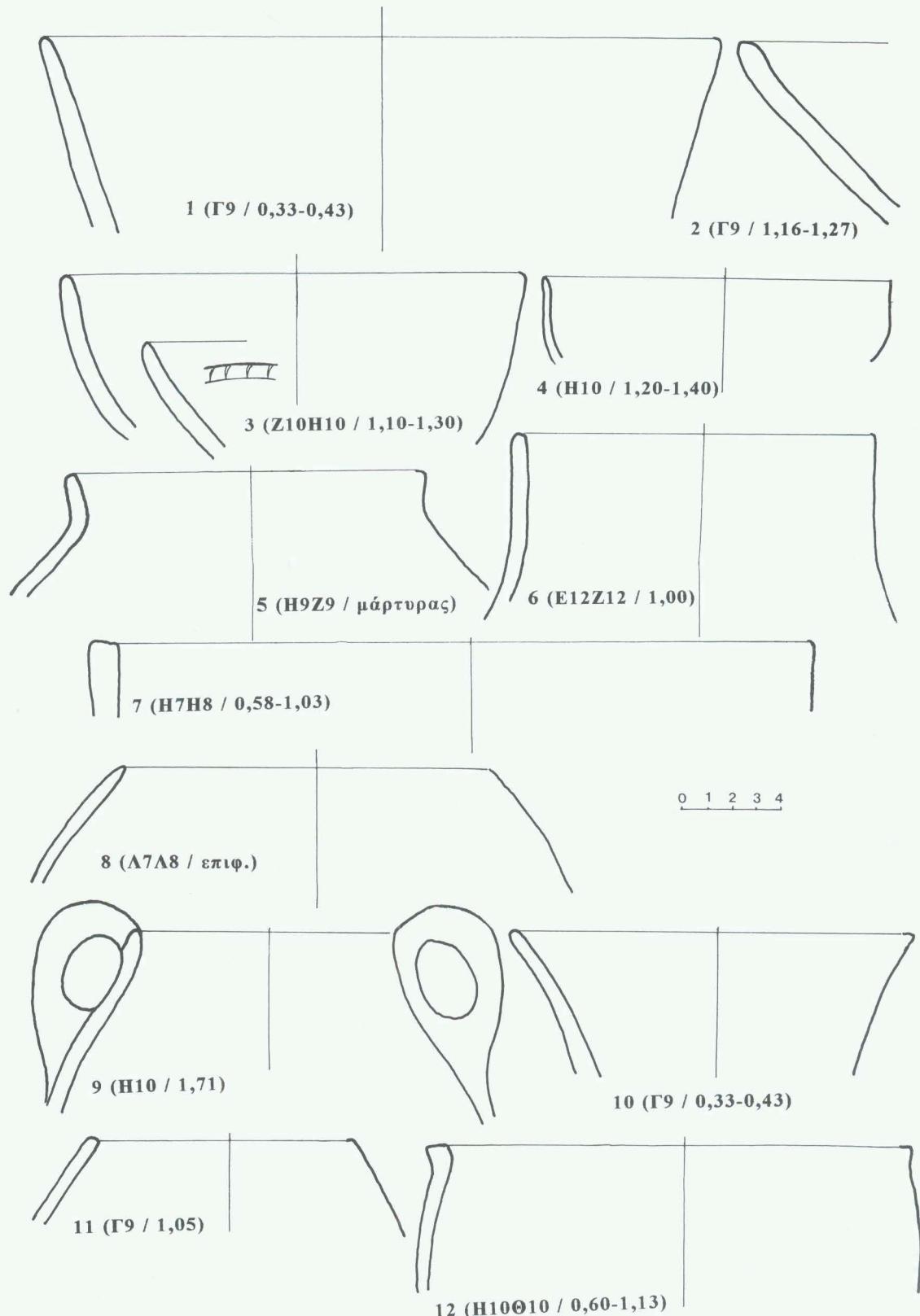
The next phase (Phase 3, 50% of the assemblage) is dated to the LN Ib or the classical Dimini horizon, and seems to last until the earliest stage of the Late Neolithic II (or early Final Neolithic). Pottery of the period is characterized by low sorted fabrics, coarse and dark-colored surfaces (brown to brown-red), and by some evolution in the firing conditions, which should be regarded as part of a broader change in the sedentary community life. At this stage the applied elements (lugs, handles, pellets, zones in relief) get a sudden increase and become more variable. Pottery production is in general characterized by a substantial jump in quantity, which is the cause of some new functions that, at this phase, pottery seems to acquire as a result of certain changes in the extent that subsistence agriculture and husbandry were practised and the means of these practices. Some pottery shapes of Phase 3 are worth noting for their distinct role as containers of high valuable foodstuffs, whose production and storage not only supported the population of Theopetra in terms of subsistence, but also secured its certain position and wealth within the broader sphere of other adjacent communities: big and medium sized pithoids for the storage of foodstuffs (cereals, fat, cheese), large basins with holes along the rim for the drying of some kind of fruits, and strainers for some relevant food preparation. Cooking pots, tripods, fruit stands, drinking cups, bowls with several rim and base varieties occur in an uneven distribution pattern within the cave sediments.

The diversity of shapes is high, which is also the case of several other cave sites of the same date, such as Skoteini in Euboea, Franchthi in the Argolid, and cave Alepotrypa in Diros. The types found at Theopetra bear similarities with well known shapes and shape elements from the broader area of Thessaly and Macedonia (Paradeisos, Achilleion, Ozaki A-C, Makrygialos 2, Makri 2 at Thrace, south Bulgarian and Skopjan sites, Sitagroi III, Dikili Tash I), still keeping close affinities with sites of southern Greece (Korykeion Antron, Euboea, Chaeronea, cave Sarakeno, Athenian Agora, Kitsos cave, cave of Lakes, Franchthi cave), also with island sites of the Aegean Neolithic (Emporio, Tigani, Yali, Saliagos, Koukounaries, Ftelia).

Some scarce Early Bronze Age pottery testifies to the fact that Theopetra cave was occupied for a short interval in the beginning of the 3rd mil. B.C. (Phase 4), probably after a hiatus had occurred by the end of the LN IIa (first half of 4th mil. B.C.). A new pattern of cave use emerges by the EBA in the whole Greek area, which is probably owed to the shift of the economy to another mode of production, as well as to the new climatological changes which made cave environments very humid to use.

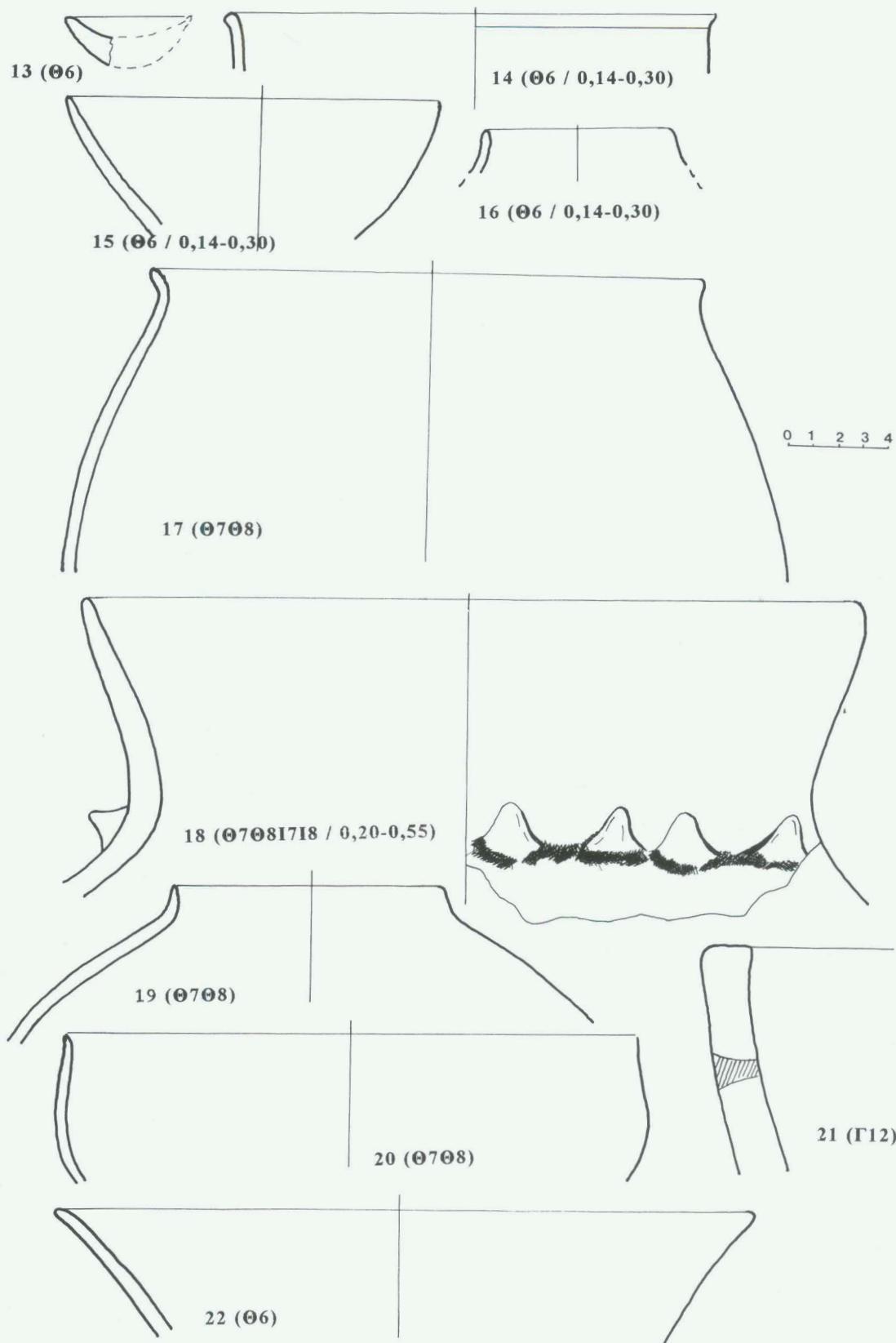
As a conclusion, Theopetra Monochrome Wares seem to have a rather domestic function related primarily to the preparation, consuming, storage and transportation of foodstuffs. Pottery production seems local; the potter is more likely to collect his/her raw materials from the vicinity of the cave, and create the pots in the area of the cave, rather than carry the vessels from another place. The cave is therefore equipped by its own household utensils, used by either some local population who occupy the cave as a secondary site to their settlement (dependent site) or, according to a different scenario, by some long distance transhumants who come and go seasonally between the Pindos highlands and the Thessalian lowlands.

However, how different is the role of the monochrome wares compared to the painted pottery? Is there any symbolic value identifiable in the undecorated pots? Do the various dynamics of social life (man or woman, family, social position, ethnicity) influence in any way these vessels primarily designed for practical use? Some recent research on the painted and monochrome wares from certain neolithic Thessalian settlements (e.g., Sesklo, Dimini, Achilleion) has proven how immediate is the reflection of the economic, cultural and social variability on the diversity of the ceramic form. As a matter of fact, such a reflection is much more evident ("readable", so to say, by the archaeologist) in painted wares, where the decorative design is more eloquent as a visual expression of the above meanings. However, painted vases should not be regarded as absolutely symbolic objects determined to serve an exceptional use, namely excluded from the process of the everyday household activity. Their variability of material forms suggests that they also served some variability of practical uses. On the contrary, undecorated wares may lack painted designs, but are equally the result of certain choices made by what Hodder would call "the active individual" meaning the situational qualities of the human mind, such as his/her ideational world, expertise, innovative imagination and personal taste, even disposition. The pots are hence "containers" of some meaning (carried as message), not just the Functional adaptive role they are made for (effect), but the shared norms of a certain society worked through the individuals active mind. In other words, the pots are the individual's and his /her society's particularly very own product, its dear mirror on which they both identify themselves. The final question is, how interpretable can monochrome ware be by us, the modern message receivers? Theopetra monochrome wares will serve this question as a case study.

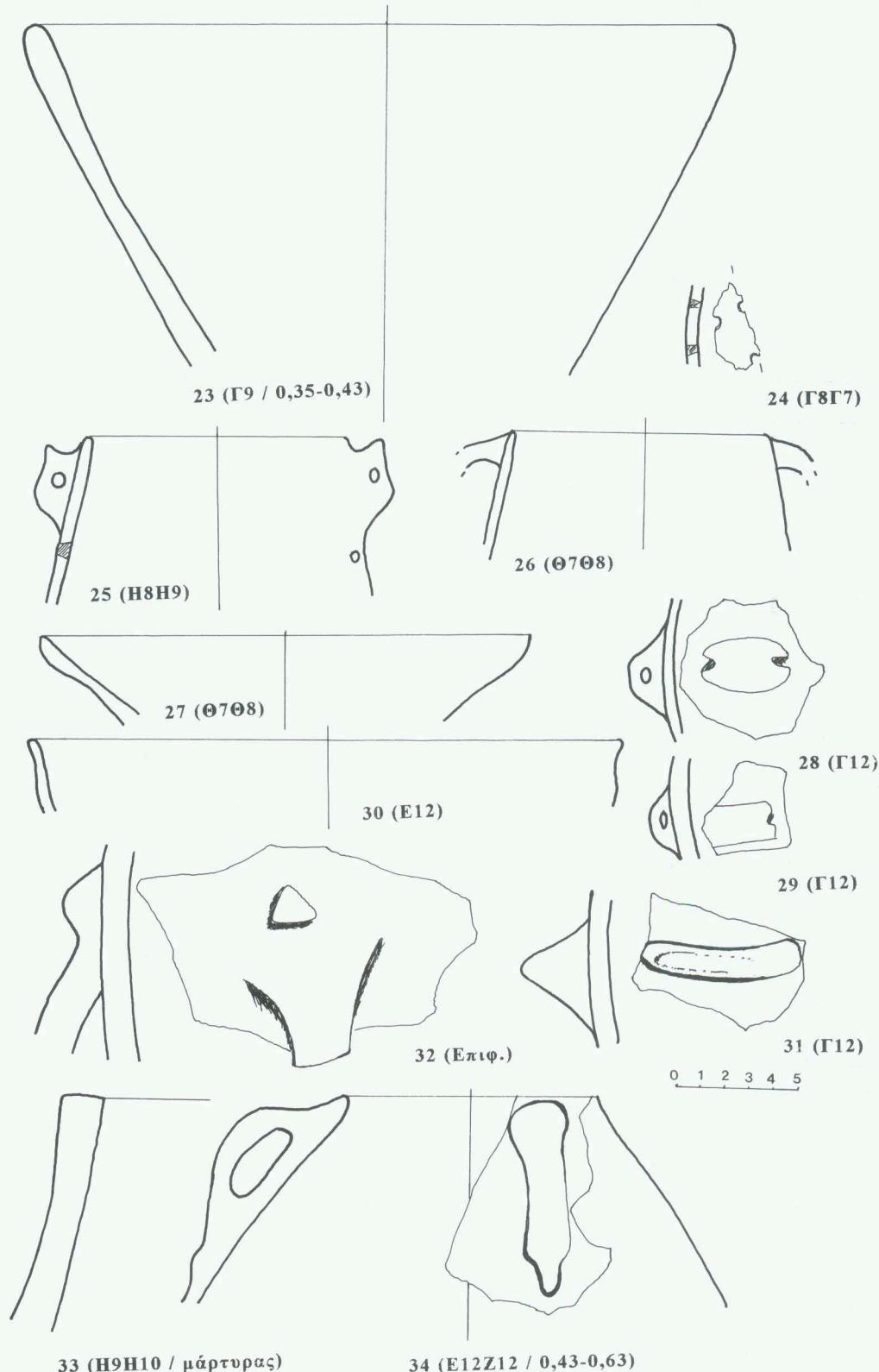
Εικόνα 15.1. Μονόχρωμα σκεύη της Φάσης 3: ρηχές φιάλες (1-4, 7, 10), βαθιά φιάλη (12), στενόλαιμα αγγεία (5, 6), κλειστά πιθο-ειδή χωρίς λαιμό (8, 9, 11).

Figure 15.1. Theopetra Phase 3 Monochrome Wares: shallow bowls (1-4, 7, 10), deep bowl (12), necked vases (5, 6), pithoids (8, 9, 11).

Εικόνα 15.2. Μονόχρωμα σκεύη της Φάσης 3: μικύλλο αγγείο (13), φιάλες (14, 15, 20, 22), βαθύ ευρύστομο σκεύος (17), βαθύ στενόλαιμο αγγείο με μαστίδια (18), αγγείο με τρήμα (21).

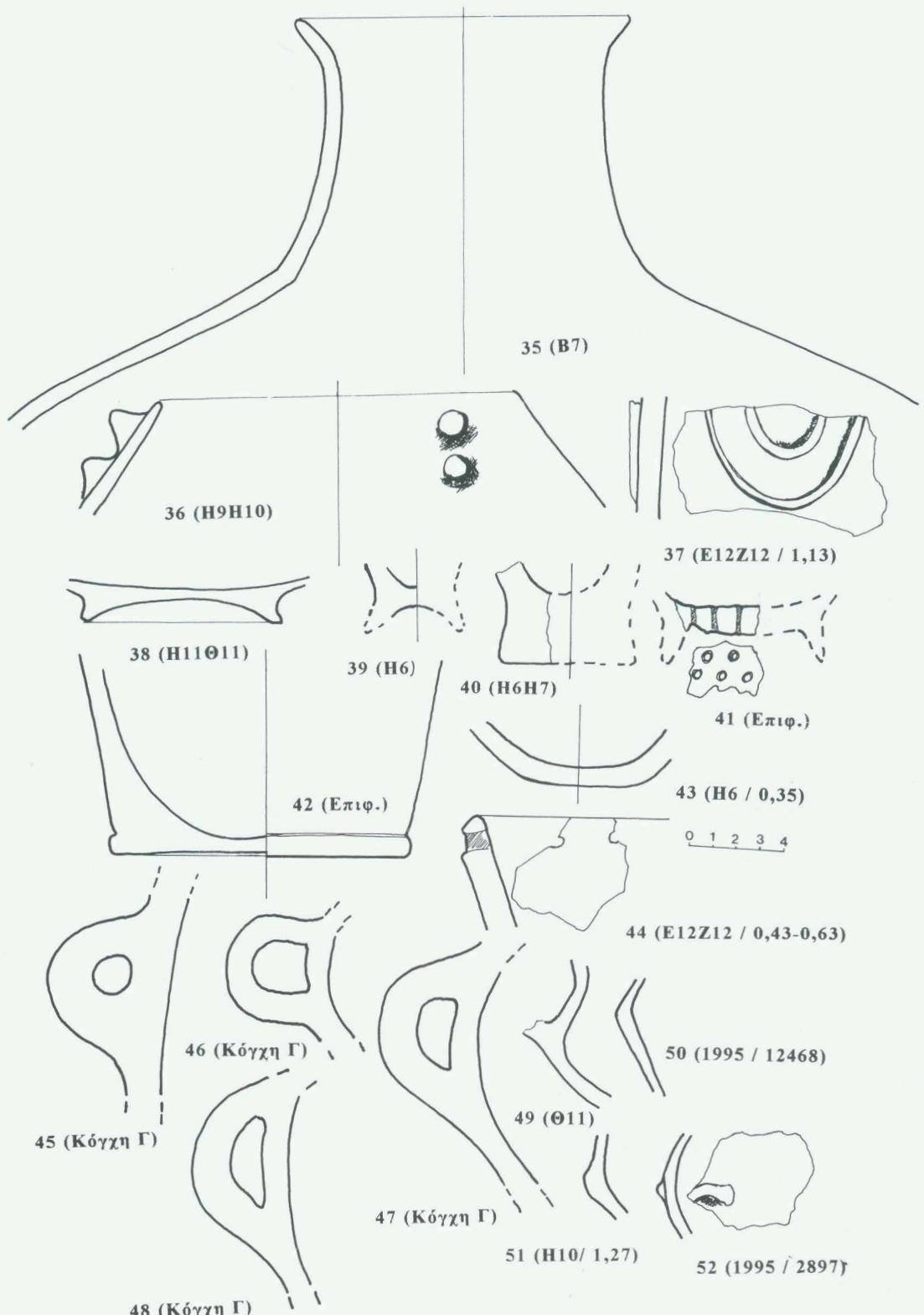
Figure 15.2. Theopetra Phase 3 Monochrome Wares: miniature vase (13), bowls (14, 15, 20, 22), deep broad-mouthed vase (17), deep necked vase with mastoid lugs (18), perforated vase (21).

0 1 2 3 4 5

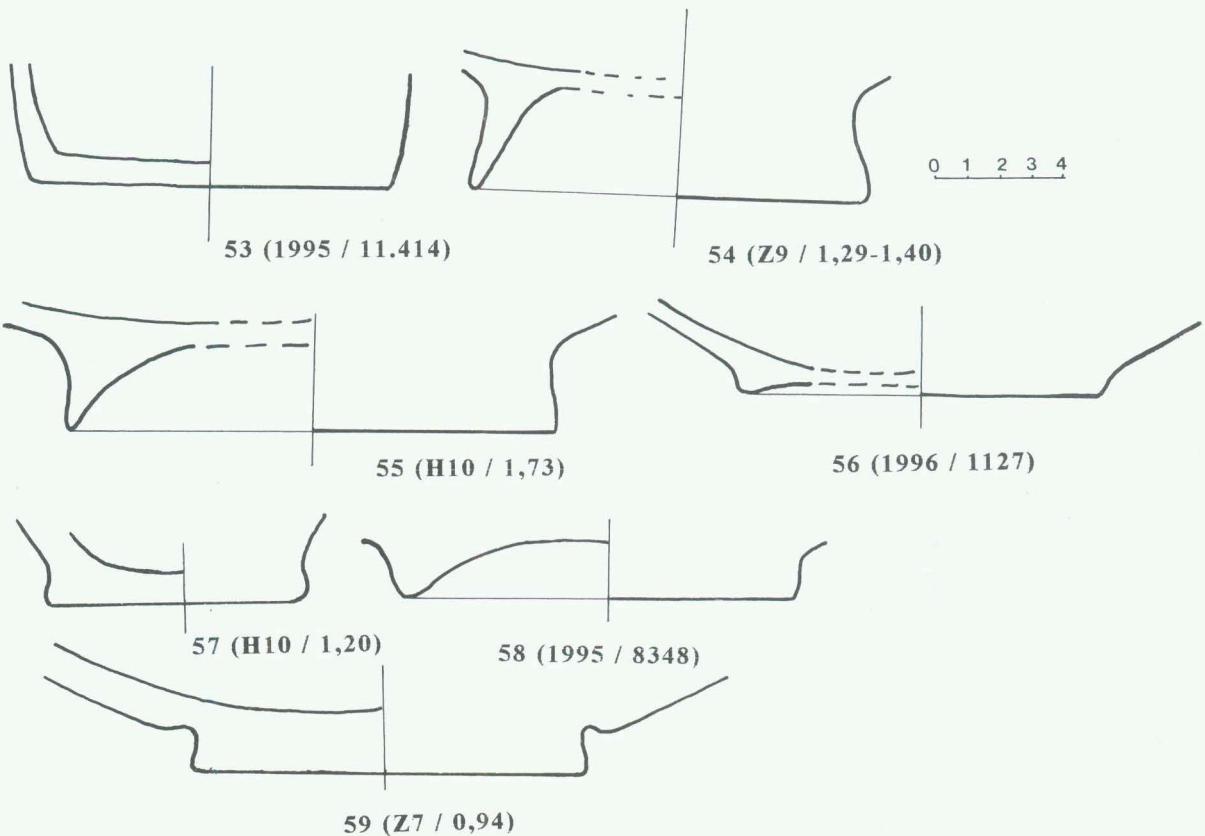
Εικόνα 15.3. Μονόχρωμα σκεύη της Φάσης 3: φιάλες (23, 27, 30), ηθμός (24), βαθιά αγγεία (25, 26, 33), λαβές με κομβία (32, 34), αποφύσεις (28, 29, 31).

Figure 15.3. Theopetra Phase 3 Monochrome Wares: bowls (23, 27, 30), strainer (24), deep vases (25, 26, 33), lugs on handles (32, 34), apofýses (28, 29, 31).

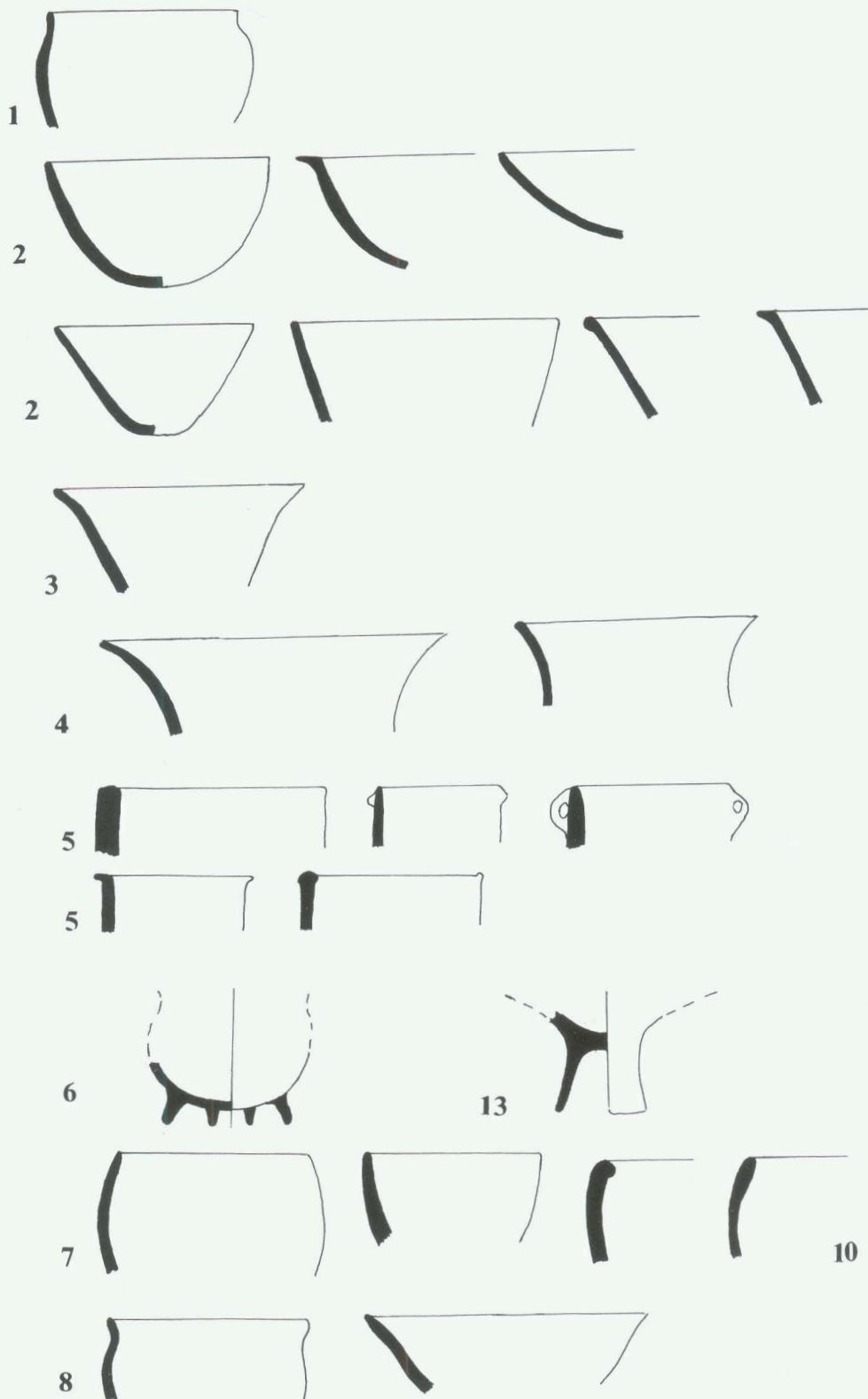
Εικόνα 15.4. Μελανά Στιλβωτά της Φάσης 2: ρηχές φιάλες (49-52). Σκεύη της Φάσης 3: κλειστό αγγείο με λαιμό (35), μικρό πιθάρι χωρίς λαιμό (36), επίθετες ζώνες σε αγγείο (37), ηθιμός (41), λαβές αδρές (45-48), βάσεις διαφόρων τύπων (38, 42, 43), μικρά αγγεία με στενό σώμα (39, 40), αγγείο με διατρήσεις στο χελος (44).

Figure 15.4. Theopetra Phase 2 Black Burnished Ware: shallow bowls (49-52). Theopetra Phase 3 Monochrome Wares: necked vase (35), small pitoid (36), relief zones (37), strainer (41), coarse handles (45-48), bases (38, 42, 43), small vases of narrow body (39, 40), basin of perforated rim (44).

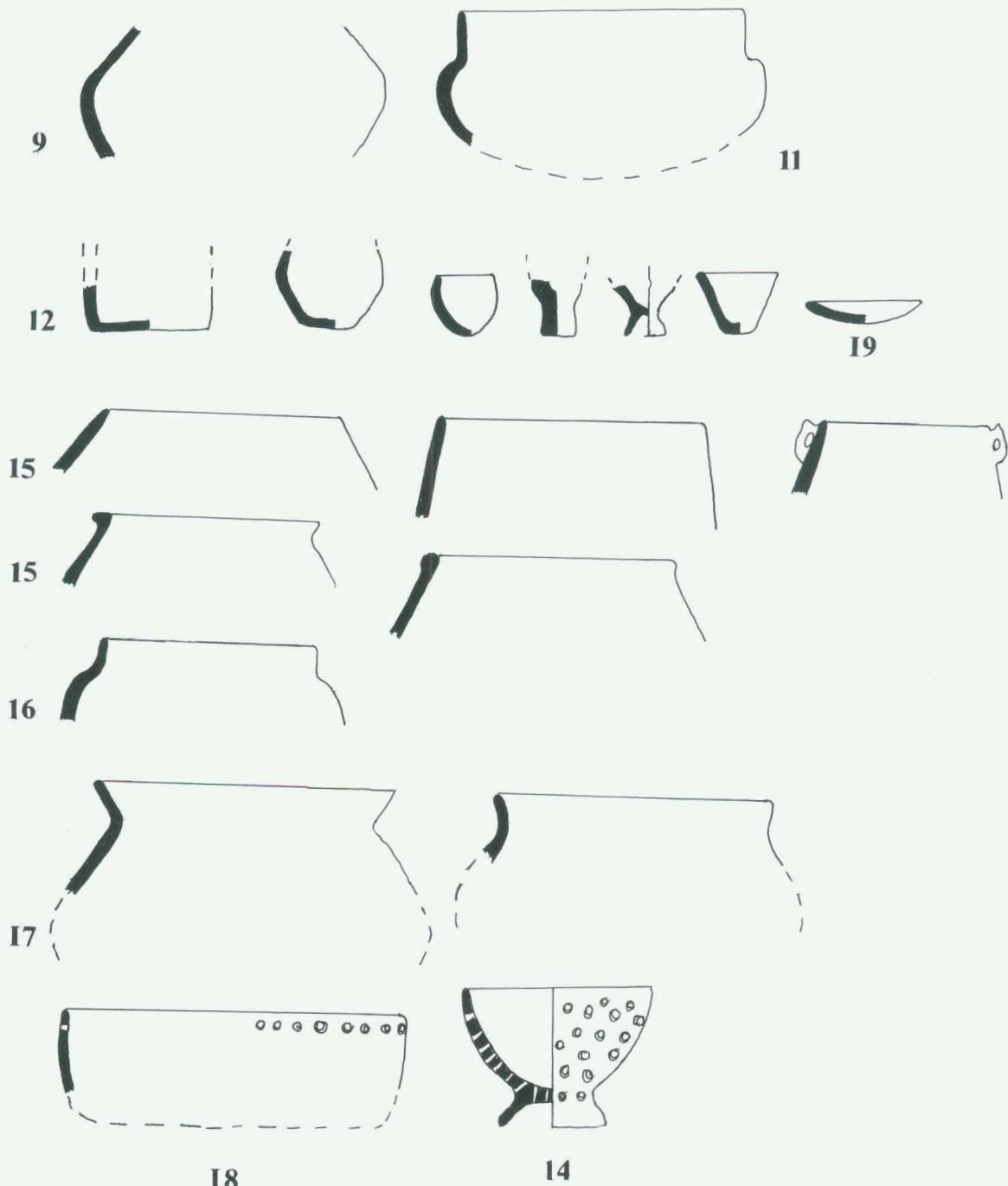
Εικόνα 15.5. Βάσεις από μονόχρωμα σκεύη της Φάσης 3: επύπεδη από στενό αγγείο (53), ψηλές δακτυλιόσχημες (54, 55), δακτυλιόσχημες (56, 58), επύπεδες ποικιλών τύπων (57, 59).

Figure 15.5. Theopetra Phase 3 monochrome bases: flat from narrow vessel (53), high ringed (54, 55), ringed (56, 58), flat of various types (57, 59).

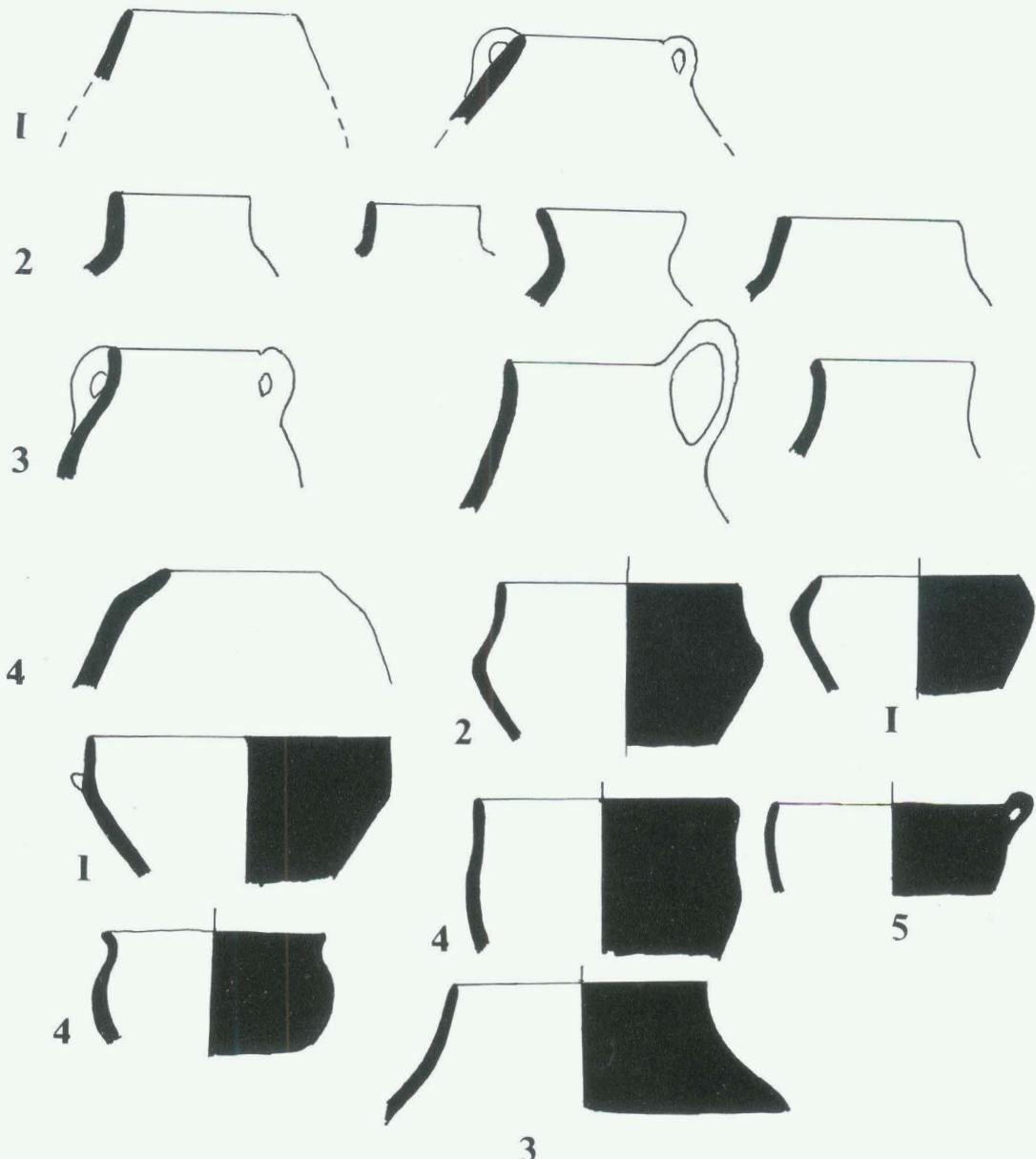
Εικόνα 15.6. Επιλογή από τον οικιακό εξοπλισμό του κατοίκου της Θεόπετρας: μονόχρωμα σκεύη, ανοιχτά και ευρύστομα (βάσει της αριθμητικής του κειμένου).

Figure 15.6. Theopetra Monochrome Ware repertoire: open and broad-mouthed vases.

Εικόνα 15.7. Επιλογή από τον οικιακό εξοπλισμό του κατοίκου της Θεόπετρας: μονόχρωμα σκεύη, ανοιχτά και ευρύστομα (βάσει της αριθμησης του κειμένου).

Figure 15.7. Theopetra Monochrome Ware repertoire: open and broad-mouthed vases.

Εικόνα 15.8. Επιλογή από τον οικιακό εξοπλισμό του κατοίκου της Θεόπετρας: κλειστά μονόχρωμα σκεύη και μελανά στύλβωτά (βάσει της αριθμητικής του κειμένου).

Figure 15.8. Theopetra Monochrome Ware repertoire: necked monochromes and Black Burnished bowls.

Πίνακας 15.1. Η θέση της μονόχρωμης κεραμικής της Θεόπετρας στο χώρο της ελλαδικής προϊστορίας.

Table 15.1. The position of Theopetra Monochrome Wares within the frame of Neolithic Greece.

Προϊστορικές Περίοδοι	Φάσεις Ακόσμητης Κεραμεικής Θεόπετρας	Θεσσαλία	Στερεά Ελλάδα - Πελοπόννησος	Μακεδονία- Θράκη	Αιγαίο
Πρώιμη Χαλκοκρατία (3η χιλ. π.Χ.)	ΘΕΟΠΕΤΡΑ 4	Πευκάκια	Θήβα, Εύτρηση, Λέρνα	Καστανάς Σιταγροί Μάνδαλο	ΠΚ, Τροία I Γκρόττα
Νεότερη Νεολιθική II (4η χιλ. π.Χ.)	ΘΕΟΠΕΤΡΑ 3	Ραχμάνι Οτζάκι A-C Κλασικό Διμήνι	Θαρρούνια 4 Άρια 2 Σπήλαιο Λιψών III Αλεπότουπα, Φράγχι 4 Κωρύκειο Άντρο, Γωνιά Θαρρούνια 3, Εύτρηση II, Σπήλαιο Νέστορος	Μάκρη 2 Μακρύγιαλος 2 Άσσηρος Παράδεισος Ντικιλή Τας II, Σιταγροί III Γιαννιτσά	Πολιόχνη I, Μικρό Βουνό ¹ Κεφάλα, Kum Tere Ia Καλυθιές 2-3, Γυαλί, Σπήλαιο Κύκλωπα 2, Κουκουναριές Πάρου, Φτελιά, Εμποριό IX-X, Τηγάνι, Ακρωτήρι
Νεότερη Νεολιθική Iβ (β' ήμισυ 5ης χιλ. π.Χ.)	ΘΕΟΠΕΤΡΑ 2	Αράπη Τσαγγήλ Λάρισα	Κωρύκειο Άντρο Θαρρούνια 1, Σαρακηνός 2 πρώιμη Βάρκα Φράγχι 3, Άρια 1	Σέρβια 6-7 Σιταγροί II	Καλυθιές 1
Μέση Νεολιθική (6η χιλ. π.Χ.)	ΘΕΟΠΕΤΡΑ 1	Σέσκλο	Φράγχι 2 Χαιρώνεια, Σαρακηνός 1 πρώιμη Νέα Μάκρη	Διστηλιό Ντικιλή Τας I Σέρβια 1-5 Σιταγροί I, Γιαννιτσά	Άγιο Γάλα 1 Άγιος Πέτρος Σπήλαιο Κύκλωπα 1
Αρχαιότερη Νεολιθική (τέλος 7ης-αρχές 6ης χιλ. π.Χ.)	ΘΕΟΠΕΤΡΑ 1	προ-Σέσκλο πρωτο-Σέσκλο	Ελάτεια, Λέρνα 1, Φράγχι 1, Λιανή Άμμος	Νέα Νικομήδεια	Κνωσσός